

Journey to the Orkhon valley

ئورخون بويلسرىغا سەپەر

O rkhun

Boylirigha Seper

(2011-yili 7-ayning 2-künidin 8- künigiche mongghuliyide échilghan "3-nöwetlik oral-altay qelemkeshliri qurultiyi" gha qatnishish sepiride yézilghan edebiy xatiriler)

Aziz Isa

Söz béshi

Biz tughulghan we yashawatqan bu dunya sana'et dewrining krizisliri ichide halsirawatqan, iqtisadiy bohran we bashqa siyasiy, ijtimayi we tebi'iy apetler netijiside insanlarning yashash muhiti kúndin kún'ge bulghiniwatqan bûgúnki kúnde, bizning birla yersharimizgha bolghan chongqur mes'uliyetlerni öz zimmisige alghan muhit söyer alimlirimiz "dunya iqlimining illishi" nezeriyisini otturigha qoyup, muhitini qoghdash üçün özlirining eng yüksek derijidiki qarshi turush iqtidarleri bilen küreshler aqturuwatqan, her shey'iler öz-ara riqabet beygisige tolghan bu dunyaning sheher medeniyitini bir mezigil untup, özingizni insanning qarisi körünmeydighan, bûgúnki zamaniwi me'ishetlerdin yiraq bolghan sap hawaliq, payansiz upuqni söygen yap-yéshil yaylaqta qedemliringizni ata-bowiliringiz bir zamanlarda at chapturup mangghan chighir yollargha tashlap, qulaq tüwingizdin ghur-ghur utup turidighan shamallargha sirdash bolup mangsingiz yaki qarighayliq tagh étekliridin kéliwatqan kök bõrilerning huwlighan awazini ishitkech, kök tengrini söyüp turghan aq bash choqilargha ejdadliringizning yaratqan alemshumul töhpiliri bilen pexirlinip, ghurur tuyghusi bilen neziringizni cheksiz ketken yaylaqlargha tashlisingiz, kéchiliri yultuzlar özlirining nurlirini séxiyliq bilen tökidighan bu zéminda turup, yultuz sanighach bowimiz oghuzxan iltija qilghan kök asmandiki kök tengrige béshingizni tik kötürüp baqsingiz we yaki bûgúnki mongghul yaylaqlirining shimalidiki rusiye (rus yer) ning zéminigha aylan'ghan sibiriye ormanliqlirining jenubiy girwikidiki ata-bowilirimiz béliq tutup yégen bayqal kölining (bay-qal-köl) ning tinch we temkinlikte sizge méhri bilen baqqan yüzige sinchilap qarisingiz, siz yene étingizni chapturup jenubqa qarap yorghilap, orxun deryasi boylirigha kélip ochumlap yürikingiz qan'ghiche ötuken taghliridin kelgen tagh sulirini ichsingiz, özingizni qeyerde dep bilisiz we qandaq héslarda bolisiz?

Mana bu muqeddes tupraq ejdadlirimizning kélip chiqish tarixiy buliqi bolup, insaniyet medeniyetige zor töhpilerni qoshqan we uyghur impériyisini qurup 100 yillardin artuq höküm sürgen bûgúnki mongghuliyidiki orxun wadisidir! bu tupraq shu wejedin özining alahide tarixiy qimmetliri bilen mongghuliye dõlitining iltimasi qilishi netijiside 2004-yili birleshken dõletler teshkilati pen medeniyet mehkimisi teripidin orxun derya wadisi etrapidiki 121, 967 géktar tupraq "orxun wadisi medeniyet iznaliri" ¹ namida xelq'araliq qoghdilidighan tarixiy jaylar tizimlikige kirgüzülgen. Mana bu tutiya zéminda oral-altay tilliq qelemkeshlerning 3-nõwetlik qurultiyi bolup ötti.

Özimiz heqqide qisqiche bayan

Bu nöwetlik oral-altay tilliq qelemkeshlerning qurultiyi 2011-yili 2-iyuldin 8-iyulghiche hemme türkiy we oral-altay tilliq milletlerning til-yéziqining tughulush böshüki bolghan jay mongghuliye yaylaqlirida "eslimizge qaytish, tarixini yad étish we kelgusige nezer sélish" tuyghuliri bilen bir hepte dawam qildi.

Biz bu pursetler bilen ata-bowilirimiz qebrigahlrini, qaldurghan tash-ebidilerni, bügün'giche iznasi saqlan'ghan sheher xarabilirini tawap qilishqa sherep, ghurur we iptixarliq bilen muyesser bolduq. Awal bu qétimqi "3- nöwetlik oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" uyghur qelemkeshler merkizining teshebbuskarliqi we sahipxanlighida ötküzülgenliki üçün bu heqte tepsiliy melumatlar bayan qilishtin ilgiri oqurmenler bilen oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" ning qurulushi we xelq'ara qelemkeshler uyghur merkizining ötkenki yillardin buyan élip barghan xizmetlirini qisqiche tonushturup ötmekchimen.

Belkim siz xewerdar bolushingiz mumkin, uyghurning söyümlük perzenti, xelqimizning qelbide menggü ölmes küresh jengchisi merhum küresh küsen endi hayatining axirqi bir qanche yillirida sepdishi qeyser öz'hun endi bilen birlikte yillap singdürgen méhnetliri bedilige 2006-yili 18-öktebir teshkil qilin'ghan uyghur qelemkeshler merkizi resmiy shekilde xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining terkiybede dunyadiki 145 qelemkeshler merkezli qataridin sherep bilen orun alghandin bashlap, bu merkez uyghur yazarlirining heq-hoquqini qoghdash, uyghur edebiyatini dunyagha tonushturush, uyghurlarning yézish we

pikir erkinlikini ilgiri sürüş sahelirini merkez qilghan halda bir türlük xizmetlerni özning nishani qilip aktip pa'aliyetler élip bardı.

Uyghur qelemkeshler merkizi xelq'ara qelemkeshler jem'iyitige resmıy ezaliqqa qobul qilin'ghandin kéyin, özining xizmetlirini ünümlük élip bérish üçün milliy, irqiy we medeniyetlerde ortaqdash bolghan qérindash milletler bilen ish birliki élip bérish yeni ottura asiya rayonlirini merkez qilghan halda oral-altay tilliri a'ilisini esas qilish arqiliq uyghurning pikir erkinliki we démokratıyige bolghan teshnaliq sadasini bu rayonlarda teqdirdash milletler bilen teng yangritish meqsitide uyghur qelemkeshliri merkizining teshebbuskarliqi bilen 2009-yili istanbulda xelq'ara qelemkeshler jem'iyitige eza bolghan finlandiye, éstoniye, türkiye, wén'griye, tataristan, ezerbeyjan, ottura asiya qelemkeshler merkizi (bishkek qelemkeshler merkizi), qazaq qelem merkizi, uyghur qelemkeshler merkizi, mongghuliye, koriye, yaponiye qatarliq 12 qelemkeshler merkezliirining bir arigha toplinip bash qoshushi اساسida "oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" qurulghan idi we bu qurultay özning 2-nöwetlik qurultiyini 2010-yili qirghizistanning issiq kölde muweppeqiyetlik achqan.

Démek bu qétim ulanbatorda échilghan yighin aldinqi nöwetlik yighinning dawami - "3- nöwetlik oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" dur. Xelq'ara qelemkeshler uyghur merkizi barliq ezalirini öz ichige alghan halda özlirining pidakarliqi we toghra rehberlikide, xizmetlirini yillardin buyan netijilik aqturup kélishi bilen xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining tarmiqidiki layaqetlik we küchlük bir qelemkeshler merkizige aylandi we tebi'iyki bu shereplik töhpe elwette birinchidin uyghur qelemkeshler merkizining xizmetlirini öz imkaniyetlirining bériche qollap kéliwatqan barliq uyghur qelemkeshliri ezalirigha, ikkinchidin ijra'ıye komitéti rehberlirige andin kéyin bolsa uyghur qelemkeshler merkizining re'isi, harmas-talmas pidakari qeyser öz'hun ependige mensuptur!

Xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining rayonluq birliki bolghan "oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" ning qurulushida alahide rol alghan xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining tarmiqidiki uyghur qelemkeshler merkizi yéqinqi yillardin buyan nahayiti ehmiyetlik pa'aliyetler élip bérıp, xelqimizning nöwette élip bériwatqan mujadilisige öz nésiwini aktipliq bilen qoshup kelmekte. Bu sözimizning peqet birla delili süpitide bu yıl 20-féwraldin 24-féwralghiche wén'griyining paytexti budapésht shehiride bügünki mongghul yaylaqlirida bizdin ayrilghan tarixiy qérindishimiz wén'griye honlirining sahipxanlighida daghdughiliq bolup otken "2-nöwetlik uyghur qelemkeshler merkizi" ning yighinidur. (bu munasiwet bilen mezkur yighin toghrisida yézilghan "üzülmes tarixiy rishte"² namliq edebiy xatire we mexsus sin flimini keng oqurmenlerning huzurigha sun'ghan idim).

Bu qurultay ulanbatorda bashlandi

Mana biz bgn bu zmind, 21-esiride tarixniki chinggizxanning dlitide, tximu niqraq ytsaq, tarix betlirini birqanche esirler ilgiri srsek, ejdadlirimiz tarixta qurghan seltenetlik uyghur impriyisi teweside-orxun boyliridiki trk qebililiri yashighan tupraqlarni tawap qilish bilen birleshtrlp lip brilish nishan qilin'ghan bu yighin 2011-yili 2-iyul xelq'ara qelemkeshler uyghur merkizi we mongghuliye dletlik medeniyet akadmiyisining sahipxanlighida mongghuliyining paytexti ulanbatorda resmii bashlinip 7-iyul bayangol mhmanxanisining yighin zalida toluq muweppeqiyetler bilen ayaghlashti.

Bu nwetlik qurultaygha yawro'asiyaning eng sherqidiki aral dlet yaponiyidin tartip eng gherbiydiki aral dlet en'giliyegiche, stoniye, wn'griye, trkiye, qazaqistan, qirghizistan, koriyelerdin, yawro'asiyaning sirtidin amrika we awstraliyelerdin kelgen yazarlar, sha'irlar, zhurnalistlar, tarixchilar, arxologlar, sen'etkarlar we qelemkeshler dostliri hem mongghuliyilik yighin ishtirakchiliri bolup jem'iy 50 ke yqin adem qatnashti. Yighin uyghur, in'gliz we mongghul tillirida lip brildi.

Yighinning échilish murasimi 2011- yili 2-iyun ulanbator waqti sa'et 5 de mongghul döletlik soda-sana'et sariyining yighin zalida uyghur qelemkeshler merkizining re'isi qeyser öz'hun ependi yighinning échilish nutuqni sözlishi bilen qizghin keypiyatlar ichide bashlandi.

Qeyser öz'hun ependi söz qilip, yiraq yollarni bésip oral-altay tilliq milletler üçhün nahayitimu ehmiyetlik bolghan mongghuliyige kélip yighin'gha qatnashqan barliq yighin ehlini tebrikliidi. U awwal "oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" ning yighin'gha qatnashqan wekillirini tonushturup ötkendin kéyin sözini dawa qilip "oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" heqqide qisqiche melumat bérrip,

bu échiliwatqan yighin "3-nöwetlik oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" 2010-yili qirghizistanning issiq kölde échilghan "2-nöwetlik oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" ning dawami ikenlikini, bu qétimqi qurultayda asasliq xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining ish élip baridighan 5 xizmet da'irisining biri bolghan "til we terjime hoquqi" katégoriyisi ichide oral-altay tilliq rayonlarda saqliniwatqan til we terjime mesililirining muhakime qilnidighanliqi chünki oral-altay tilliq milletlarning tilliri mongghuliyining yaylaqlirida öz tereqqiyatini bashlap yawro'asiyani öz ichige alghan keng jughrapiyilik rayonlarga tarqalghanliqi we bu rayondiki xelqlarning til sistémisi qisqilashturup, yashighan rayon alahidilikige asasen "oral-altay tilliq milletler" dep atilip kéliwatqanliqini emma rayondiki milletlarning köpinchisining 100 nechche yil dawam qilghan rusiye we sowét mustemlikisining ishghaliyiti sewebidin asasen dégendek öz til-yéziqida yézish we neshir qildurush imkaniyetlirining yoqilish girdabida turuwatqanliqini, bu rayondiki xelqler öz musteqil dölitige érishkendin kéyinmu shu tarixiy sewebler tüpeylidin til we terjime ishlerida nahayiti zor mesililerge duchar boluwatqanliqi qatarliq bir türlük ehwallarni chüshendürdi.

Qeyser öz'hun ependi sözini dawam qilip bu échiliwatqan "3-nöwetlik oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" dawamida rayondiki qelemkeshler merkezliri arisida qandaq qilghanda birlikte téximu ünümlük ish birliki élip bérishining imkaniyetlirini yaratqili bolidighanliqi téma qilinip asasliq muzakire qilnidighanliqi we shuningdek rayonda til we terjime xizmetlirining da'irisini

kéngeytish we bu arqiliq yazghuchilarning eserlirini in'gliz tili qatarliq bashqa dunya tillirigha terjime qilip dunya sehnisige élip chiqish ariliq oral-altay rayonning edebiyat, tarix, pelsepe, til mesililirini yorup bérish nówette élip bérilidighan muhim xizmetlarning bir ikenlikini, egerde bu xizmetler netijilik ishlense rayonda kommunist dewrliridin qalduq miras bolup saqlinip kéliwatqan erkin yighilish we pikri erkinlikining cheklinishi, insan heqliri mesililiri qatarliq négizlik mesililerning hel qilinidimu bu élip bériwatqan xizmetlarning ijabiy rol oynaydighanliqini körsitip ötti.

U sözining axirda bu qétimqi yighin'gha alahide waqtini ajritip, yiraq yollarni bésip kelgen we bu yighinning échilishini qollap quwetligen xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining bash katipi hori takeaki ependige, yighinning échilishigha alahide küch chiqarghan mongghuliye döletlik medeniyet akadémiyasi we uning mes'uli tonulghan sha'ir, uyghur qelem keshler merkizining körsitishi bilen qobul qilin'ghan 2010-yilliq "nobél edebiyat mukapati" ning namzati, uyghur qedimki yéziqi xettati doktor g mend-ooyo ependige minnedarlighini bildürdi.

Nöwet bilen soz nöwitini alghan mongghul sha'iri g mend-ooyo³ ependi özining yighin'gha atighan tebrikini bayan qilip, bu qétimqi qurultayning mongghuliyide échilishining ehmiyiti üstide toxtilip, bu peqet bir qétimliq ilmiy-muhakime yighinila bolup qalmastin belki mongghuliyide saqlan'ghan tarixiy izlar arqiliq uyghur qatarliq barliq oral-altay tilliri a'ilisidiki xelqlarning ötken tarixini öginish, öz-ara chüshenchini ilgiri sürüş we bu tarixni kelgüsi üçün qandaq saqlap qélish qatarliq mesililer muzakire qilinidighan bir ehmiyiti zor yighin bolup qalidighanliqini, mongghuliyining yéngidin yash démokratik dölet süpitide tereqqiy qiliwatqanliqini emma bazar igiliki dewride mongghuliyide kan bayliqlirining échishi sewebidin tarixiy izlarning buzghunchiliqqa uchrup, mongghuliyining mongghul yaylaq medeniyitini kelgüsi ewladlarga saqlap qélish xewpige uchrawatqanlighini körsitip öitse, u yene ana til toghrisida pikir bayan qilip mundaq deydu:

"Bu esirning kirishning aldi keynide dunyada nurghunlighan tillar yoqilip ketti.

Bir milletning tili qanche ajizlashsa shu millet xelqimu shunche ajizlishidu. Shunga her-bir yazghuchi öz ana tilini qoghdash mejburiyitini öz üstige élishi we buning üçhün küresh qilishi kérek!” mend-ooyo endi sözning axirda xelq’ara qelemkeshler jem’iyitining bash katipi hori takeaki endige, uyghur qelemkeshler merkizining qeyser öz’hun we ottura asiya qelemkeshler merkizining re’isi dalmire tilebergenowalargha bu yighinning échilishida körsetken xizmetliri üçhün minnedarlighini bildürüp sözini tamamlaydu.

Arqidin sözge tekliq qilin’ghan, bu qurultaygha alahide tekliq bilen közetküchi süpitide qatnashqan xelq’ara qelemkeshler jem’iyitining bash katipi we sabiq yaponiye qelemkeshler jem’iyitining re’isi hori takeaki endi qurultayni tebrikleydu we özining bu yighinning netijilik échilishigha, közligen meqsetlirining emelge éshishigha qarta yaxshi tileklirini bayan qilip mundaq deydu:

“Möhterem mongghuliyilik ilim ehiliri, yazghuchilar, sha’irlar, awwal silerning bu qétimqi yighinni orunlashturghanlighinglar üçhün silerge minnetdarliqimni bildurmen. Belkim xewiringlar bolushi mumkin, bu yil xelq’ara qelemkeshler jem’iyiti qorulghanliqigha 91 yil bolidu.

Bu jem’iyet özning bash qelibnamisi bolghan sözlesh we yézish erkinlikini pütün dunya miqyasida kapaletke ige qilishni ilgiri sürüş prinsipi bilen 1-qétimliq dunya urushi we 2-qétimliq dunya urushliridimu özni saqlap qalalidi we ölüksiz tereqqiy qilip bügünki kün’ge keldi. Elwette biz xelq’ara qelemkeshler jem’iyitidin pexirlinimiz.

Biz özimizning bu uzun yolluq musapimizde xuddi bir ademning hayat menzilige oxshash bu sepirimizde töhpilerni yarattuq we xataliqlarnimu ötküzduq emma biz tejribe-sawaqlarni yekünligen asasta algha qarap ilgiriliduq we ilgirilewatimiz. Men bu yerde yene yaponiye qelemkeshler jem’iyitige wakaliten azraq söz qisturup ötey- hazir yaponiye qelemkeshler jem’iyiti 2000 ezasi bar bir qelemkeshler jem’iyiti bolushtek bir ötkeldin ötti emma silerge shuni éytishim kérekki bu ezalarning hemmisi dégüdek yéshi 70 ashqan yashan’ghan yazghuchi we bashqa ilim ademliridur. ötkenki 10 yilning mabeynide xelq’ara qelemkeshler

jem'iyitining rehberlik qatlimida zor özgirishler élip bérildi qeyserge oxshash yash, talantliq aktiplirimiz sepimizge qoshulup bizning küchimizge küch qoshti we bizning rehberlik qatlimimizdikilerning yéshi yashartti. Biz bügün mongghuliyining yaylaqlirigha 5 künlük sayahetke bérishning teyyarliqida turuptimiz, men ishinimenki bizning bu qétimqi sepirimiz biz bir-birimizni öz-ara chüshinidighan, keyinki xizmetlirimiz üçün yaxshi bir hul salidighan, ehmiyetlik bolghan uchrishishlardin biri bolup qalghusi. Men bu yerde silerning sépinglarda bolghinimdin özümni nahayiti xushal hés qiliwatimen. Silerge rehmet!”

Xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining bash katipi hori takeaki endi alqish-sadalar ichide sözini ayaghlashturup sehnidin ayrilishqa temshiliwatqan bir peytte sehnige chiqip kelgen uyghur qelemkeshler merkizining dosti we tonulghan wetenperwer karxanichi waqqas muhemmed endi we shemshiqemer abduraxmanowichlar özlirining eziz méhmanlarga élip kelgen sowghiti-uyghurning toni we doppilirini hori takeaki endi bilen mend-ooyo endilerge kiyguzup, özlirining qazaqistandin kelgen uyghur wekillirining namidin ulargha minnetdarliqini bildürdi.

Yighin uzun'gha sozulghan alqish chawaklar bilen 15 minut aram élishni tügitip yene dawam qildi. yighinning keyinki yérimida tunji bolup sözge chiqqan mongghuliye döletlik til tetqiqat we bashqurush komitétining tetqiqatchisi

makhter khebu ependi oral-altay tillirining öz-ara munasiwet we tereqqiyati sherhlen'gen jümlidin mongghul tilining tarixiy we bögünki ehwallirini mongghul medeniyet we tarixigha birleshtürölüp tehli élip bérilghan ilmiy maqalisini yighin ehligé teqdim qildi. Makhter khebu ependi maqaliside mongghul tilining tarixini miladidin burunqi 4-esirlergiche ilgiri sürgili bolidighanliqini bayan qilip, uyghur impériyisidin kéyin uyghur yéziqini qobul qilghan mongghul til-yéziqi chinggizخان dewrini béshidin ötküzüp 13-esirge kelgende xuddi bögünki in'gliz tiligha oxshash derijide qollinilghanliqini, hazir bolsa pütün dunya boyiche 10 milyon'gha yéqin nopus mongghul tilida sözlishidighanliqini chüshendüridu.

U yene mongghul tilining bashqa oral-altay tilliri bilen bolghan tarixiy we étnik munasiwetliri toghrisida toxtilip, mongghul tilidiki sözlüklerning kop qismining türki tilliri bilen baghlinishliq ikenlikini, yene bir qisim sözlerning san-sikirt yéziqidin qobul qilin'ghanliqini, budda dinigha a'it sözlüklerning bolsa uyghur tilidin qobul qilghanliqini, mongghul tilida yene hun dewride honlardin qobul qilin'ghan xéli kop sözlerning bögün'giche saqlinip qalghanliqini baya qilip, buning bir misali süpitide bögünki wén'griyini mongghul tilida majar (majaristan) deydighanliqini, bu sözning mongghul tilidiki menisi bolsa "oqyani arqigha qaritip atidighan xelq" dégenni bildurdighanlighini bayan qilidu.

Bu yighinning tunji küni-éçilish murasimi 2 yérim sa'et dawam qilghandin kéyin qizghin keypiyatlar ichide ayaghlashti. Kéyin barliq yighin ishtirakchiliri sheripige sheher merkizidiki bir mongghul réstoranida ziyapet bérildi.

Mongghuliye sha'ir we xettatlar sen'et muzéyigha ziyaret

Biz barliq yighin ishtirakchiliri 3-iyul seherde ulanbatorning merkizige jaylashqan heshemetlik yultuzluq méhmanxanidin yük taqlirimizni hazirlap orxun deryasi boyigha "oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" ning dawamini éçish we ata-bowilirimiz yashighan bu qelbigah zéminlarga tawap qilish meqsetlirini yürükimizge püküp ziyaretke yol alduq. Seper yolimizda sha'ir, xettat doktor g mend-ooyo ependi mongghuliye döletlik medeniyet akadémiyisige wakaliten

barliq yighin ishtirakchilirini özning uyghur qedimki yéziqida yézilghan hösni xetlerni körüşke tekliq qildi. Shuning bilen seper yolimiz üstide mongghuliye xettatlar sen'et muzéyide bir sa'etke yéqin ziyarete bolduq.

Bu qétimqi qurultayning échilishigha teng shérik bolghan mongghuliye döletlik medeniyet akadémiyisi we bu akadémiyisining mes'uli doktor g mend-ooyo endi, pa'aliet yétekchisi munkhnaran xanim we nurmuhemmet yasin

örkishining "yawa kepter" namliq hékayisini mongghul tiligha terjime qilghan terjiman soyolbold endi qatarliq mongghuliyilik dostlar yighin bashlan'ghandin buyan hemishe dégendek biz bilen birge bolup, özlirining héqiqi sahibxaniliq we uyghur-mongghul dostluqining simwolluq obrazini özlirining her-bir söz we heriketliri bilen bizge bildürmekte idi.

Mana biz hazir muzéyxanining 2-qewitige qoyulghan g mend-ooyo endi teripidin ishlen'gen 100 parchidin artuq uyghur qedimki yéziqidiki hösni xetlerni körüp turuptimiz. G mend-ooyo endi én'giliz tili terjiman soyolbold endi arqiliq bizge öz ijadiyetliri we uyghur qedimki yéziqining mongghuliyide qollinishi toghrisida melumat bermekte.

G mend-ooyo endi mundaq bayan qilidu: "men bgn bu yerde tarixta uyghurlarning biz mongghullargha qaldurghan uyghur yziqida yzilghan⁴ bu emgek mwilirimni bgnki uyghurlarning klip krgenlikidin zmni shereplik hs qildim. Bu uchrishish bolsa medeniyetlerning qayta uchrishishi yeni tken tarixning bgnde ipadilinishidur. Men bu qizghin keypiyatlar ichide iptixarlinish tuyghusi bilen silerge shuni bildrmekchimenki mongghuliye dlet re'isi ts. elbegdorj yqinda qanun maqullap uyghur yziqining bu yil 7- ayning 1-knidin bashlap mongghuliye dlitining barliq hkmet alaqliride qollinidighanliqini, mongghul parlamnti we dlet bash wezirlirining hkmet ishlerida uyghur yziqini qollinishi shert qilinidighanlighini, mongghuliyining barliq chet'el diplomatiye we birlashken dletler bilen bolghan alaqliridimu uyghur yziqining qollinishi telep qilinidighanliqini lan qildi. bu mongghul ziyaliylirining sowt ittipaqi yimirilgendin kyin toluq musteqil igilik hoquq yrgzlwatqan mongghul dlitide 1994-yilliridin bashlap lip barghan tirishchanliqliri bedilige bgn emelge ashti.⁵ Biz bgnki bu knni kop ktken iduq, mana biz axir bu kn'ge rishtuq. Biz mongghullar uyghurlar yaratqan bu medeniyetni emdi ishinch bilen kyinki ewladlirimizgha miras qilip qalduralaymiz!"

G mend-ooyo ependi sözini töwendiki bayanlar bilen ayaghlashturdi: “derweqe tarixteki uyghur yéziqini mongghullarning qobul qilishi we bügünki kün’ge qeder rawajlandurup taki dölet qollinidighan yéziq salahiyitige ige bolushigha qeder bu uzaq jeryanlar nahayiti egir toqayliq boldi. Mongghullar tarixteki uyghur yéziqini miladi 1204- yili chinggizxanning naimanlar⁶ (sekkiz oghuz türük qebililiri) gha qarshi élip barghan urushida esirge alghan tatar tongga teripidin mongghullargha tonushturulghanliqi tarixiy menbelerde bayan qilinidu.

Biz mongghullarning chinggizxan dewride qollan’ghan uyghur yéziqini bügün’giche saqlap qalalishimiz asanliqche qolgha kelmidi. 1931-yili sowét ittipaqining biwasite arilishishi we bésim qilishi bilen 1204-yilidin buyan qollinip kelgen uyghur yéziqidin latin yéziqigha köchtuq. bu latin yéziqighimu razi bolmighan sowétlar ittipaqi bizge 1937-yili rus élipbesi asaidiki krillik (Cyrillic) yéziqini tangdi. 1941-yiligha kelgende mongghuliye hökümitini qanun chiqirip uyghur yéziqini qollinishni emeldin qaldurushqa mejburlidi...

Mana siler körüwatqan bu hösni xetlimni men qedimki uyghur yéziqida yazdim. Bu néme dégen chirayliq yéziq he! hazir kop sandiki mongghul yashlirida krillik yéziqini tashlap uyghur-mongghul yéziqini öginish qizghinliqi kücheydi we mundaq bulishini elwette döletning uyghur yéziqini resmiy qollinish siyasiti belgiligenlikidin ayrip qarighili bolmaydu.”

Bu nöwetlik “oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi” uyghur qelemkeshler birlikining mes’ul sahipxanlighida ötküzülgenliki üçünmu yaki qurultaygha kelgen méhmanlarning teng yérimini uyghur wekiller teshkil qilghanliqi üçünmu, boluwatqan pa’aliyetlarning téma merkizi her waqit chörgilep yenila Uyghur tarixigha, medeniyitige yaki uyghurning bügünki künde béshigha kéliwatqan bextsiz siyasiy külpetlirige bérrip taqilattide, söhbet qaytidin uyghur üstide ewj élip kétetti.

Yuquriqi sözimizning misali süpitide biz g mend-ooyo ependining tarixta ejdadlirimiz orxun deryasi boylirida miladi 742-yilidin 848-yilighiche qurghan “uyghur impériyisi” dewride qollan’ghan uyghur yéziqi heqqide bizge bergen melumatlirini nahayiti ishtiyaq bilen angliduq we qizghin chawaklar bilen g mend-ooyo ependige minnetdarliqimizni bildürüp shu uyghur impériyisi dewride sughdi yéziqi اساسida ijat qilin’ghan we dölet yéziqi bolup keng qollunulghan uyghur qedimki yéziqi berpa bolghan tutiya zémin-orxun deryasi boylirigha qarap seperimizni bashliwettuq.

- **2011-yili 3-iyul:**

“Ikki boz at” aramgahida

Bizni élip mangghan aptobus ulanbator shehiridin ayrilishtin ilgiri sheher sirtida eng axirqi qétim toxtidi. Biz bu bir qanche künlük sepirimizge zörür dep qarighan nerse-kéreklerni sétiwélishti ulanbator shehri sirtidiki bir chong soda sariyida tamamlighandin kéyin yerlik waqit sa’et 11 de yolimizgha rawan bolduq.

Yuqurida sherhlep ötkinimdek bu qétimqi qurultayning asasiq pa’aliyetliri mongghuliyining ottura-jenubiy qismigha jaylashqan orxun derya boylirini nishanlap aylinip, türk we uyghur medeniyet izlirini körüş bilen bir waqitta qurultayning kündilik yighin tertipini dawamlashturush hem 3-iyuldin 7-iyulghiche ata-bowilirimiz yashighan muhitta “yaylaq medeniyiti” ning adetliri boyiche karwan tartip her küni 100 kilométirdin artuq yol yürüş pilanlan’ghan bolup, sepirimizning tunji küni üçün ulanbatordin jenubiy yölinishke qarap ilgirilep qaraqurum shehirini nishanlap, bayan’gobi yeni gobi chöllükining shimaliy boylirini aylinip ötüp 280 kilométir yol yürüş, sepurning tunji kéchisini bolsa hoyor zagal (ikki boz at) aramgahida mongghul kigiz öyliride tünesh aldidin békitilgen iken.

Men bu qétimqi qurultayning barliq orunlashturushlirining ijrachisi bolghan mongghuliyé döletlik medeniyet akadémiyasining xadimi, mongghul edebiy obzorchisi munkhnaran ooyo xanimdin bu “hoyor zagal” dégen söz mongghul tilida qandaq menini bildurdighanlighini sorighinimda u manga bu heqte anglighanlirini éytip mundaq deydu: “tarixta

bu aramgahliq yasalghan jay süyi mol, chöpliri buluq bir yaylaq bolup, bir küni chinggizxan⁷ özige at tallash üçün bu yaylaqqa kélip ikki boz atni özining éti

qilip tallighan iken, k yinki k nlerde bu boz atlar chinggizxanning eng yaxshi k ridighan urush atliri bolup qaptu we shu sewebtin bu yerning ismi b g nki k n'ge qeder hoyor zagal (ikki boz at) dep atilip kelgen".

Bu sayahet sepirining barliq qatnash wasitiliri, yataq we y mek-ichmek qatarliq seperge z r r bolghan  htiyajlarning hemmisini mongghuliye juulchin dunya sayahet shirkiti (juulchin world tours)  z  stige alghan bolup, aldidin k lishilgen orunlashturulushlar boyiche juulchin sayahet shirkitining aptobusigha olturup sepirimizge rawan bolduq.

Bizni  lip mangghan aptobusning ikki y nigha k rkemlik qilip juulchin sayahet shirkitining belgisi bolghan "tulpar" yeni qanatliq atning s riti sizilghan bolup, bu aptobus del-derexsiz bipayan ketken yap-y shil mongghul yaylaqliri  stide xuddi shu s riti ch sh r lgen tulpardek algha qarap chapmaqta... biz yighin ishtirakchiliri bolsaq bu tomur tulparning  stide olturup seperning z rikishlik bolmasliqi  ch n yeni "kop bilen mangsang awuydu yolung" d gendek biz birdem tarixchilirimizni ejdadlirimizning orxun-y nsey boylirida qaldurulghan tarixiy izliri heqqide s zlep b rishke dewet qilsaq, k yinki n wetlerde yighin ishtirakchiliridin birini  stoniyining naxshisini  ytishqa, yene birini uyghurning xelq naxshisi "atush pedisi" ni  ytip b rishke, we yene birini qirghizlarning baturluq dastani "manas" tin parchilar  ytishke, yene birlirini bolsa mongghullarning kanaydin chiqirip boghuq  ytidighan naxshilirini  ytip b rishke dewetler qilip, oral-altay tilliri a'ilisidiki milletlarning naxsha-ghezellirini, xas medeniyetlirini we bizge tonushluq yaki tonushsiz bolghan tarixiy qisselirini anglighach yolning z rikishlik minutlirini kallimizdin yiraqlargha gherq qilip, k lke chaqchaq we  z-ara qiziqarliq s hbetler ichide  zimizni b g n yitip barmaqchi bolghan nishanimizgha xuddi birer sa'etlarning ichidila k lip qalghandek h s qilduq.

Biz aptobusta 5 sa'etke y qin seper qilghandin k yin ikki boz at (hoyor zagal) aramgahigha y tip kelduq. Aptobus aramgahning qorshawi sirtidiki derwazisi aldida toxtidi. Bu aramgah ikki taghliq  gizlikning otturisigha jaylashqan bolup, shimaliy teripide bir choqchiyip turghan qumluq tagh y qindinla k r nse, jenub terepte qara bulutlar  stide uwa yasighandek k r nidighan sanaqsiz ketken taqirbash tagh tizmiliri sizge xuddi ghuljidiki turpan y zi y zisining bozliqliri  stide turup awral taghlirining aq bash choqilirigha neziringizni tashlighandek bir k r n shni  singizge salatti.

Bu aramgahta 100 ge y qin aq kigiz  yler xuddi shaxmet taxtisi  stige tizilghan pishkilardek nahayiti retlik jaylashturulghan bolup, derwaza  stige  n'glizche y zilghan "hoyor zagal camp welcomes you!" d gen xettinla bu yerning mexsus chet'ellik sayahetchiler  ch n yasalghan bir aramgah ikenlikini biliw lishingiz

anche teske toxtimayti. "ikki boz at" aramgahi bayan'gobi chöllükining shimaliy burjikige jaylashqan bolup ulanbatordin 290 kilométir yiraqliqta. Bizning bu yerdin kéyniki seper nishanimiz bolghan orxun deryasi boylirigha jaylashqan qaraqurum shehirige yétip bérishimiz üçün yene 100 kilométirdin artuqraq yol yürüshimizge toghra kélidiken.

Biz yük taqlirimizni aptobustin élip aramgah xizmetchi xadimlirining yardimide özimizge teqsim qilin'ghan kigiz öylerge kélip orunlashtuq de aramgahning del otturisigha alahide qilip yasalghan nahayiti chong bir kigiz öyge qarap yol alduq chünki bu kigiz oy bizning chüshlük tamaq yeydighan oyimiz ikenliki bizge uqturulghan bolup bu yerni adette "réstoran" dep ataydikenimiz we bu kigiz oy hemmimiz uchrishidighan amiwi sorun iken.

Seper harduqchiliqida yene kélip ademzattin yiraq bir yaylaqta, hawasining tebi'iyliki we sapliqida tengdishi yoq bir jayda, ghoruldap yüzingizni silap ötüwatqan yaylaq shamalliri sizge séxiyliq bilen hemrah boluwatqan mundaq deqiqilerde qorsiqingizning pizhildap échiwatqanliqini hés qilghandin kéyin waqtida yéyilgen ta'amdin artuqraq yene bir köngüllük, lezzetlik ish bolmisa

kérek! biz chüshlük tamiqimizni kech péshimde yep huzurlinip, az-tola harduqimizni chiqarghandin kéyin pilanimiz boyiche shu küni kech sa'et 7 de "3-nöwetlik oral-altay qelemkeshliri qurultiyi" yighinining dawamini "ikki boz at" yayliqida bashliduq.

Bu nöwetlik qurultayning közligen meqsetliri we salmiqi zor bolup asaslighi töwendiki birqanche da'irini nishan qilghan halda muzakiriler élip bérilish békitilgen:

1) Oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyining ottura asiyani merkez qilghan halda bu rayonlarda saqliniwatqan til we terjime mesililiri toghrisida muhakime élip bérish;

2) Bu qétimqi qurultayning medeniy programmisi: orxun wadisida ejdadlirimiz qaldurghan tarix namayendilerni ziyaret qilish we tarix üstide qayta oylinish;

3) Otturaasiyani merkez qilghan halda rayonda mewjut boluwatqan til, terjime we tarix mesililiri üstide muhakimiler élip bérup, öz-ara chüshenchini ilgiri sürüsh; Tilshunas we tarixchilirimizning bu heqte teyyarlighan ilmiy maqalilirini anglash;

4) Oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyining ijra'iyé komitéti hey'et ezalirini mezkur qurultaygha qatnashqan qelemkeshler merkezliridin saylap chiqish;

5) Oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyining til we terjime komitéтини qorup chiqish we bu komitétning ijra'iyé hey'et ezalirini her qaysi eza qelemkeshler merkezliridin saylap chiqish hem kelgüsidiki xizmetlirini pilanlash;

6) Oral-altay qelemkeshliri birlikining logo-belgisini lahiyelep chiqish;

Yighin échilidighan kigiz öyge barliq yighin qatnashquchiliri yighilip bolghandin kiyin yighin bashlinip ketti.

Doktor dilnur qasimowa uyghur tili toghrisida ilmiy maqalisini oqudi

Yighinda qazaqistandin kelgen tilshunas doktor dilnur qasimowa özining ürümchide ikki yil turup élip barghan til tetqiqati اساسida teyyarlighan "uyghur tilining ötkenki we bügünki tereqqiyat musapisi" dégen témidiki ilmiy maqalisini yighin ehligé anglatti. Doktor dilnur xanim maqaliside اساسliqi uyghur tilining bügünki kün'ge qeder bolghan tereqqiyat basquchlirini uch bölekke bolup mulahize élip barghan bolup, birinchi basquch uyghur alimi mehmud qeshqirining "türki tillar diwani" yézilghan dewrdin bashlan'ghanliqini we bu

dewrlerde uyghur tilining sapliqi xéli yuqiri ikenlikini, ikkinchi basquch bolsa manju-ching sulalisining sherqiy türkistanni ishghal qilghan dewrliri bolup, bu yillarda xitay tilidiki urush, memuriy hoquqlar, herbiy unwanlarning isimlirigha oxshash atalghular tungganlar arqiliq uyghurlargha singishke bashlighanliqini, üçinchi basquch bolsa 1930-yilliridiki uyghurlarda qozghalghan milliy aqartish yilliridin bashlap 1949-yili xitay kommunist hakimiyatining sherqiy türkistanni resmий ishghal qilghandin kéyinki xitay tilining uyghur tiligha singip kirishige körsetken qarshiliqliri we 1957-yilidin kéyinki xitay tilidiki sotsiyalizm, markis atalghulirigha oxshash kommunist idé'ologiyisidiki inqilabiy

atalghularning üzlüksiz uyghur tiligha mejburi singdürülüshi, uyghur ma'aripi we jem'iyetning bashqa saheliride yürüzülüwatqan uyghurche atalghulirini mejburi xitaylashturush assmilatsiye siyasiti we buninggha qarshi naraziliq heriketliri ewj alghan ötkünchi bir dewr dep bayan qilsa, uyghur tilining 21-esirige kirgende xitay döliti oydurup chiqarghan we qanuniy, ilmiy asasi bolmighan "qosh tilliq" ma'aripi dégen siyasetning bahaniside uyghur til-yéziqi tarixniki eng éghir assmilatsiye qilinishtek hayat-mamatliq bir basquchini ötküzüwatqanlighi, bu xil uyghur tilining assmilatsiye qilinish herikiti yene öz nöwitide xitay dölitining özining 1949-yili dölet qurulushida chaqirghan "1-qétimliq xitay siyasiy meslihet kéngishi" yighinida maqullan'ghan "xitaydiki xitay bolmighan milletlarning tili bilen xitay tilining xitay dölitide qollinilishi teng hoquqqa ige bolidu" dégen qararigha we 1984-yilidin bashlap ijra qilinish küchige ige bolghan "milliy térritoriyilik aptonomiye qanuni" gha tüptin xilap bir qilimish ikenlikini sherhlesh arqiliq sowét dewridiki ottura asiya uyghurlirining rus kériyilik yéziqini we rus tilini öginishke mejbur qilinishidek assmilatsiye siyasiti bilen bögünki xitay tewelikidiki atalmish "shinjang uyghur aptonom rayoni" diki uyghurlarning til-yéziqining assmilatsiye qilinishi asasen "mustemlike qilinish" xaraktéridiki bir oxshashliqqa ige ikenlikini, aqiwette bögün meyli almutada bolsun yaki ürümchide bolsun, uyghur yashlarning öz ana tili-uyghur tilini yaxshi bilmeslikidek échinishliq bir tragédiyining meydan'gha kéliwatqanliqi qatarliq ehwallarni del-pakitlar arqiliq tilshunasliq nuqtisidin bayan qilidu.

Uyghur tili tetqiqatchisi doktor dilnur xanimning ilmiy maqalisini oqushi yérim sa'et dawam qilghandin kéyin yighin ishtirakchiliri teripidin soralgan bir qanche so'allargha bérilgen qana'etlinerlik jawablar bilen tinchighan yighin ehli diqqitini nöwet bilen sehnige chiqqan mongghuliyilik tonulghan shaman ölimasi we tetqiqatchisi zairan d.Byambadorj ependining shaman dini toghrisida teyyarligan doklatigha aghdurdi.

Mongghuliyilik meshhur shaman baxshisi zairan d. Byambadorj ependi "ulugh tengri: shaman dinida asman'gha choqunush adetliri" toghrisida melumat berdi

Shaman sözining esli kélip chiqishi türk yaki uyghur tiliridin kelgen dep qarilidu we bezi tetqiqatchilar bu sözni "shah - men" dégen türki sözining teleppuzining özgirishi depmu qaraydu.⁸ insanlarning shaman dinigha ishinish tarixini tash dewrlirigiche ilgiri sürgili bolidu.

Shaman dini tarixta hun, türük we uyghur qatarliq turk-mongghul we oral-altay tillirida sözlishidighan barliq xelqlerning ortaq bolghan bir xil rohiyetni asas qilghan diniy bilishi bolup insan rohi bilen bedini otturisiki alaqlishishning mu'eyyen heriket weyaki hayat pa'aliyetler arqiliq ipade qilinishidur. Shaman dini insanlarning qedimki dinlirining biri bolup taki bögünki kün'ge qeder jughrapiyilik tarqilish da'irisi nahayiti keng bolghan dinlarning biri. Shaman dini tarixta ottura asiyanı merkez qilghan halda keng sibiriye, sherqiy shimaliy asiya arqiliq shimaliy we jenubiy amérikilargha, gherbiy asiya arqiliq afriqa qit'elirigiche tarqalghan bolup, kéyinki mezgillerde dunyada xristi'an we islam dinliridek küchlük dinlarning tesiri astida ajizlishishqa bashlighan.⁹

Shaman ölimasi zairan d. Byambadorj ependi mongghuliyidiki shaman dini étiqadi heqqide melumatini mundaq bayan qildi: "shaman dini rohning tengri we tebi'et bilen alaqa qilish usulidur.¹⁰ Shaman dini étiqadi ana tebi'etke bolghan cheksiz muhebbetning ipadilinishi bolup, biz yashawatqan ana zémin bilen chemberchas baghlan'ghan. Mongghullar munkh huh tengrini yeni tengdashsiz kök tengrini, taghlar we deryalarni xuda dep bilidu. Ata asman we ana zéminni öz ichige alghan dunyadiki barliq mewjudiyetlerning hemmisining rohi bolidu. Shaman dinida ademlerni ulugh tengri yaki kök tengrige hediye qilip qurbanliq qilidighan adetler bar we shu sewebtin shaman dini étiqadını ijsra qilish üçün adette mexsus yasalghan bina yaki butxanilar bolmaydu. Shaman dinining diniy qa'idiliri asasen tebi'etke baghlan'ghan halda ijsra qilinidu. Shaman dinida eger bir kishi ölse uning rohi bashqa bir ademge yaki haywan'gha ötüp kétidu emma adem ölgendin kéyin uning rohi öz jemeti ichige qaytip kélidu dep qarilidu."

Byambadorj ependi bayanini dawamlashturup: "shaman dinida biz yashawatqan bu dunya 3 qatlamgha bölünidu yeni birinchi qatlam yuqiri tebiqe bolup bu yerde rohlar yashaydu, ikkinchi qatlamda bolsa insanlar yashaydu, üçinchi qatlam yer astidiki qara dunyadur- u yerde eski rohlar yashaydu. Shaman dinida jem'iy 99 tengri bar we bu tengriler 55 aq tengri we 44 qara tengrilerge bölünidu." ¹¹

U mongghuliyining 20-esirdiki budda dini ehwali toghrisidimu chüshenche bérip, 1920-yilliridin burun mongghuliyide butxanilar we budda dini rahiblrining nahayiti kop ikenlikini, shu waqitta texmin qilinishiche mongghuliyide her 3 erning birsining budda rahibi ikenlikini, kéyin yeni mongghuliyining 1924-yili sowét kommunistlrining himayisi astidiki bir gheyri-resmi musteqil döletke aylan'ghan yillirida bolsa texminen 7 mingdin artuq budda ibadetxanilirining buzuwétilgenlikini, 1937- yiligha qeder 30 mingdin artuq mongghul rahiblrining öltürülgenlikini baya qilip ötidu.

Mongghuliyidiki shaman baxshilirining péshwasi bolghan zairan d. Byambadorj ependi sözining axirida qoshumche qilip, bügün axsham özining bir qanche shaman muritlrini yighip biz chüshken bu "ikki boz at" aramgahida gülxan yéqip, tarixta bu tupraqlarda yashap dunya sorap otken uyghurlarning rohi üçün du'a qilidighanliqini we bu yighindiki uyghurlarni öz ichige alghan barliq méhmanlarningmu qatnishishini qarshi alidighanliqini bildürdi.

Sözini ayaghlashturghan zairan d. Byambadorj ependi ornidin turup, özning nechche yillar élip barghan mongghuliyidiki shaman déni tetqiqatigha asasen yézip chiqqan "ulugh tengri: shaman dinidila asman'gha choqunush adetliri" namliq shaman dini étiqadi toghrisidiki kitabi yéqinda mongghul yéziqida neshir qilin'ghanliqini we aptor bu kitabini uyghur

qelemkeshler merkizining re'isi qeyser öz'hun ependige sowgha qilidighanliqini bildürdi. Alqish sadaliri bilen yighinning tunji künidiki resimi pa'aliyetler ayaghlashti.

“Ikki boz at” aramgahida “kök tengri” ge telpünüp shamanlar bilen birge gülxan yéqip tünigen kéche

Kechlik tamaqtin kéyin anche uzaq ötmeyla “ikki boz at” aramgahining ichige gülxan yéqilishqa bashlidi. Ayighimiz dessep turghan bu “ikki boz at” aramgahining kök asminini shaman dini étiqadida ayrilidighan üçinchi qatlam qarangghu dunyaning qarangghuluqi üstünlükni igilesh üçün gugum waqtigha tewe bolghan ajiz yoruqluqni qoghlawatqan bir waqit, shaman baxshilirining péshwasi zairan d. Byambadorj ependi özi oxshash renggareng qushning qanatirini béshigha sanggil-sunggul qadiwalghan emma nahayiti sirliq körünidighan uzun tonluq shaman kiyimi kiywalghan bir yash shagirti bilen bille uyghur dolan baxshilirigha oxshash hemme késelge oqup, jin-sheytanlarni qoghliwételeydighan uyghur baxshilirining daplirdinmu xélila yoghan kelgen daplirini gülxanning yalqunlirigha tutup sharaqshitip issitishqa we ayet oqushqa bashlidi....

Kök asmanda sheytan yultuzlar wilildap chaqnap turghan, yer yüzini tün qarangghuluqi qaplighan kéche. turup-turupla yüzlerimizge urulup turidighan yaylaqning tagh shamalliri gülxandin kötürülgen achchiq islarni élip kélip közlirimizge tiqmaqta... mana bu cheksiz ot (munkhgal) ning hararitide

bedenlirimiz köymekte... etrapimizda qandaqtur éniq angqirghili bolmaydighan haywanlarning yiraq we yéqinlardin huwlighan awazliri, u belkim kök bõrilerinig qap-qarangghuluqta közimizning körüshidin ghayib bolghan taghlarning baghrilirda huwlighan awazliridur, ishqilip aldimizda charaslap köyüwatqan atesh- gülxanning séhri küchidinmu eytawur biz shaman baxshiliri, yerlik mongghul charwichilar we özimizdin bolup jem'iy 50-60 etrapidiki ademlerning gülxanni chõridep toplinip turuwatqinigha qarimay etrapimizni birxil sürlük keypiyat qaplighandek, xuddi közimiz yetmeydighan bizdin anche yiraq bolmighan ashu qarangghuluqta jin-sheytanlarning yaki qarangghuluqtiki eski rohlarning bizge qarap turuwatqinini hés qilghandek teshwishlik ichide bir-birlirimizge téximu yéqin turup seplirimizni zichlashturduq.

Biz uyghurlarda héyt ayem künliri yaki rohqa atap öylerde yagh puritidighan adetke oxshash shaman dinining diniy murasimliridimu bu adet bar iken (belkim bizmu burun shaman bolghanliqimiz üçün bu adetlerni shu shaman diniy étiqadidin taki hazirghiche turmushimizgha singdürüp saqlap kelgendimiz). Bir qanche yash mongghul ayallar qachilarda élip kelgen bügün öltürülgen qoyning patang, tosh göshlirini, quyruq yaghlirini köyüwatqan otning üstige tashlidi. paraslap köyüp is chiqirishqa bashlighan yaghlar xuddi qeshqerning kawapchilar bilen liq tolghan kochilirining birliride kötürülgen kawapning temige oxshash

gösh we yaghning köygen ish arilash qangsiq puraqliri burnimizgha kirishke bashlidi. Men bizge énglizche terjimanliq qilidighan soyolbold (uyghurche ismi polat) ependidin néme üçün gülxan'gha gösh-yagh tashlap köydüridighanliqini sorighinimda u jawaben manga "kök tengrining we barliq rohlarning rohigha atap yagh purtuldi" dep chüshendürdi.

Ustaz shaman baxshisi qolidiki dapni shundaq bir küch bilen shagirtining tengkishide urushqa bashlidiki deqiqilerning ichide bu jimjitliqqa patqan yaylaqni zilzilige séliwetti. Bu shaman baxshiliri etrapta qarap turghanlarni her terepke siljitip, özliri birde ottin sekriye, birde ottin aylinip, gahida bir némilernidur dégen bolsa u sözlirini tekrar-tekrarlap dégendek, ajayip chebdes heriketliri bilen bezide ikki qollirini asman'gha kötürüp, qolidiki daplarni pulanglitip du'a-tekbirler oqup ata asman'gha, ana zémin'gha, kök tengrige we uyghurning ejdadlirining rohlirigha béghishlan'ghan bu shaman murasimini ewjige kötürüwetti.

Biz shaman baxshiliri we mongghullar bilen yerlik waqit 12 giche birge bolup, eng axirda qollirimizni égiz kötürüp, asman'gha iltija qilip awwal kök tengrini öz ichige alghan 99 tengrining rohigha andin tarixta shaman, kéyin buddist bolup yashighan, bu zéminlarda döletler qurup seltenet sürgen ejdadlirimizning rohigha atap we bügünki asarettiki xelqimizge hörlük, musteqil bir weten tilep du'a-tileklirimizni bayan qilip shaman baxshilirining piri zairan d. byambadorj ependige uyghur üçün oqughan du'a-tilawetlirge minnetdarliqimizni bildürüp bügünki shaman baxshiliri bilen birge bolghan bu tunikimizni bir-birimizge ümüt we yaxshi tileklirimizni iz'har qilish bilen hayajanliq minutlar ichide ayaghlashturduq.

Shundaq qilip mongghul yaylaqlirida ötken sepirimizning tunji küni "ikki boz at" aramgahida nahayiti ehmiyetlik mezmunlar bilen tügidi.

- **2011-yili 4-iyul:**

Qaraqurum shehiride

Yamghurluq seher. Seher turup etigenlik nashtiliqimizni qilip, "ikki boz at" aramgahidin ayrilip, aptobus bilen qaraqurum shehirini nishanlap bir sa'etlerche mangduq. Bizning mongghul we énglizche terjimanimiz soyolbold aptobusta mangghach bizge mundaq dédi: "silerning sepiringlar bek xasiyetlik iken, axsham biz hemmimiz shamanlar bilen bille kök tengrilerge qilghan du'a-tilawetlirimiz qobul bolup bügün seherdin bashlap yamghur yéghishqa bashlidi.

Adette bu yerlerde bu ay bu künlerde yamghur nahayiti az yaghatti. Bolupmu bu yil mongghul yaylaqlirida qurghaqchiliq boluwatatti emma siler uyghurlar tengrige yéqin kishiler bolghininglar üçhün yamghurni, beriket we asayishliqni özünglar bilen bille bizge élip keldinglar!”.

Biz orxun deryasining boylirigha jaylashqan qedimiy tarixiy sheher qaraqurum shehirige yétip kelduq. Qaraqurum shehri hazirqi mongghuliyining ottura-jenubidiki 21-aymighi bolghan Övörkhangai ölkisining gheriby-shimaligha jaylashqan. Tarixta orxun boylirigha tutushup turidighan qaraqurum shehri we uning etrapliridiki güzel yaylaqlar hun, köktürk, uyghur we mongghul qatarliq impériyilirining paytexti bolghanliqi bilen dunyagha meshhurdu. Tarixi menbelerge muraji'et qilsaq mundaq bayanlarni köreleymiz: “1219-yili chinggizhan qaraqurum dégen yerde eskerlerini yighip xarezim shahliqigha qarshi yürüş qilidu”.¹²

Tarixta nurghunlighan impraturluqlarning paytexti bolup dunyaning teqdiri késilgen bu jay chinggizhan ölgendin kéyin uning newrisi qublayhan 1260-yili mongghul impériyisining textige olturup paytextini xanbaliq (bügünki béyjing) ge yötkigendin kéyin qaraqurum shehri ichki urushlar seweblik köydürülüp weyran qilinidu.

Bügünki qaraqurum shehirining kölmü tarixteki qaraqurum shehiridin xélila kichik bolup, sheherning ornimu burunqı ornidin etrapqa yötkelgenliki yaki burunqı qaraqurum shehirining eynen ornini békitishning qiyinliqini gérmaniyide tughulghan rusiyilik türkolog alim wasily wasiliewich radlow öz bayanlirida sherhleydu.¹³

Hazirqi qaraqurum shehirining shimaliy burjikidiki kona sheher xarabiliqlirini öz ichige alghan orxun deryasining ikki yaqisidiki 6-we 7-esirlerge tewe bolghan hun, köktürk impériyisi, uyghur impériyisining paytexti bolghan ordu baliliq (kéyin qarabalasaghun dep atalghan, kölimi 2,5 kwadrat kilométir) hem 13-esirdiki chinggizhan mongghul impériyisi dewrliridin qélip qalghan nurghunlighan tarixiy yadikarliqlargha ige bolghan 121, 967 géktar yaylaq birleshken döletler teshkilati pen medeniyet mehkimisi teripidin “orxun wadisi medeniyet iznaliri” dégen nam bilen 2004-yili xelq’araliq qoghdilidighan dunya medeniyet yadikarliqliri tizimlikige kirgüzülgen.¹⁴

Tarixteki we bügünki qaraqurum shehirining tarixiy we siyasiy muhimliqi hetta bügünki mongghuliye dölitidimu öz eksini tapqan bolup 2004- yili mongghuliye dölet re’isi elbegdorj ependi “qaraqurum shehirini mongghuliyining yéngi paytexti qilip qurup chiqish pilani” ni otturigha qoyghan emma u chaghda mezkur pilan emelge ashmighan iken. Kéyinki nöwetlik dölet re’islik saylimida

qayta re'is bolghan elbegdorj ependi bu pilanidin waz kechmey hazirmu bu ish turni emelge ashurushning yolliri üstide heriket qiliwéiptu.¹⁵ Aptobus qaraqurum shehirini tizla aylinip ötüp kölmi nahayiti chong bolghan, tibet butxanilirining munarlirigha oxshap kétidighan aq renglik munarlar bilen etrap qorshawgha élin'ghan bir qedimiy butxanining aldida toxtidi. Bu mongghuliyide tunji sélin'ghan tibetliklarning uslubidiki butxana bolup, tibetlik buddist erdene zuu¹⁶teripidin urush xarabiliqlirining ornigha 1585-yili yasalghanliqi üçhün uning nami bilen "erdene zuu" dep atalghan iken.¹⁷

Biz yamghurning yéghishigha anche perwa qilmay bügünki qaraqurum shehirining alahidiliki bolghan erdene zuu butxanisining mozéyxanisini, butxanini we bu butxanining sirtida anche yiraq bolmighan jaygha yasalghan tashpaqa heykellirini ziyaret qilduq. Qedimki waqitlarda tashpaqa heykelliri xan ordilirining etrapigha ordini, xelqni su we bashqa apetlerdin qoghdash üçhün qoyulidighanliqi melum.¹⁸

Yurt aramgahi - orxun boyda tünigen kéche

Erdene zuudiki ziyaritimizni ayaghlashturup, qaraqurum sheher xarabiliridin gherb terepke qarap 15 chaqirim méngip orgoo ger aramgahigha kélip orunlashtuq.

Mongghul tilida orgoo dégen sözning menisi "ahaliler yashaydighan yer, öteng yaki orda" dégen menini bildürse "ger" sözi "kigiz, kigiz oy yaki yurt" dégen menini bildüridikén.

Shunga biz bügün axsham tüneydighan orxun deryasining shimaliy teripidiki bir güzel buluq yaylaqliqqa jaylashqan bu aramgahining ismini uyghurchilashturup yurt aramgahi dep atayli.

Biz chüshlük tamiqimizni yurt aramgahida kéchikip yégendin kéyin, bir sa'et aram élip, aldinqi künidikige oxshash yighinimizni sa'et 5 de bashliduq. Bügünki yighinimiz ikki sa'et dawam qildi. Yighinda türkiyidin kelgen sabiq türkiye qelemkeshler merkizining re'isi,

boghazchi uniwersitetining tilshunas professor doktori su'at karantay ependi "türkiy tillirining tarixi we bügünki tereqqiyati" dégen témida teyyarligan maqalisini köpchilikke anglitip, dunyadiki herqandaq bir tilning éniq bir chégrasi bolmaydighanliqi, tilning üzlüksiz tereqqiy qilip turidighanliqi we bezi tilning mu'eyyen tarixiy basquchlardin kéyin küchlense we yene bezi tillarning yoqilip kétidighanliqini, shunga tilning qanuniyiti subyéktip angning obyéktip insan hayatida eks étishi bolup, shu sewebtin her qandaq dölet we milletning tili dewir éhtiyajigha asasen tertipke sélinip turulushi we küchlendürülüşhi kéreklikini sherhlep, jümlidin türkiyide bolsa osman impériyisi yimirilgendin kéyin yéngi türkiye jumhuriyiti bir tutash siyaset tüzüp türk tilida ereb we pars tilliridin qobul qilin'ghan sözlüklerni tazlap chiqirip, türk tilini saplashturushtek tarixiy bir wezipini ada qilghanliqi emma mushundaq dölet derijilik bir til siyasisi özbékistanni öz ichige alghan ottura asiya türkiy jumhuriyetliride yürüzelmigenliktin bu türk tupraqlirida til mesilisi négizlik bir mesile süpitide turuwatqanliqi qatarliq bir türlük til mesilisini otturigha qoyup, türkiy tilliq milletlarning til tereqqiyati toghrisida etrapliq melumat béríp ötidu. Yurt aramgahidiki yighin yuqiri keypiyatlar bilen ikki sa'et dawam qilidu.

"Körün'gen tagh yiraq emes"

Cheksiz kök asman astida hayatliq buliqi bolghan payansiz ketken yap-yéshil yaylaq köz bilen ghuwa körgili bolidighan upuqning namelum bir nuqtisida söyüshmekte... qizghuch rengge kirgen namazsham waqtidiki quyash xuddi özining bir künlük wezipesini toluq ada qilip öyige aldirap mangghan sheher sodigiridek öyige qaytishqa aldirimaqta... tebi'etning güzelliki her jayghila nésip bolmighinidek ejdadlirimiz yashighan bu orxun boyliridiki quyash ata qilghan kech shepeq güzellikini bu minutlarda addiy tillirim bilen ipade qilishqa ajiz kelgenlikimni ixtiyarsiz hés qiliwatimen.

Yighinni tügitip hemmimiz bosh bolghandin kéyin, yighin'gha kelgen chonglirimizning telipi bilen biz yurt aramgahidiki xizmetchi xadimlarning yardimide biz turghan aramgahidin anche yiraq bolmighan yerde qoy kalilirini béqiwatqan mongghul charwichilardin bir qoy sétip élip, özimizning islam diniy qa'idisi boyiche halal qilip boghuzlighandin kéyin qazanda gösh waraqlap qaynashqa bashlidi... yene bir qancheylen qazanni chöridep olturup aldirash qiymiliq qilip teyyarlan'ghan qoy göshini ziqqe ötküzmekte...

Emdi bu yerdiki ish bolsa göshning pishishini teqezzaliq bilen kütüşla qalghan idi. Men biz turghan bu yurt aramgahining jenubiy teripide nahayiti yéqin

körün'gen tagh baghrida tarixning tirik shahidi bolup timtas éqiwatqan orxun deryasini körüp kélish we ikki qolum bilen ochumlap turup ata-bowilirimiz ichken bu ezim deryaning zemzem suliridin yürgüm qan'ghiche ichish istiki tughuldi de orxun deryasini nishanlap bir chighir yolni boylap özüm yalghuz yol aldim.

Yurt aramgahidin ayrilip turushumgha sepirimge dolqun aka, inimiz moltjan, qeyser, rehime we ilhamlar qoshuldi. Biz yol boyi bir xil qedemlirimiz bilen chighir yollarni boylap shepeq söygen güzel yaylaqning sap hawalirida rahatlen'gech arxé'olog, tarixshunas dolqun qembiri akimizning orxun boylirining tarixi toghrisida bizge éytip bergen kishini heyran qalduridighan ajayip tarix kechmishlerni anglighach yolimizni dawamlashturduq.

Biz xéli waqit yürduq, qizghin paranglar bilen qanchilik mangghinimizghimu diqqet qilmaptimiz. Bir chaghda sa'etke qarsaq yerlik waqit 9 din 45 minut ötüptu emma biz téxi yéqinla körün'gen tagh baghridiki orxun deryasining ikki qasniqida ösken derexlarning siymasini ghil-palla körüp turuptimiz. qedemlirimiz astidiki bu güzel yaylaqqa kéche qarangghuluqi hökümraniq qilishning aldida turmaqta. "körün'gen tagh yiraq emes" dégendek, biz aramgahtin ayrilip bir yérim sa'ettin artuq méngiptuq emma téxi sepirimizning yériminimu tugitelmigenlikimizni bayqiduq de eger yolimizni yene dawamlashtursaq kéche sa'et 12 din burun yurt aramgahigha qaytip kélelmeydighinimni, uning üstige qazanda qaynawatqan göshnimu issiqida yéyelmeydighanlighimizni mölcherlep "körün'gen tagh yiraq emes" dégen sözning heqiqiy menisini toluq

chüshen'gendek hés qilduq de- qarangghuluq ichide chighir yolning izlirini birde körüp birde körelmey dégendek qandaqtur bir köz yetküsiz qarangghuluq ichide bir-kki tal chékit chongluqida pildirlap körünüwatqan yoruqluqlarni nishanlap qaytip mangduq. Xéli charchashlar bilen 11 yérimlarda yurt aramgahigha saq-salamet qaytip kelduq. Teliyimizge biz qaytip anche uzaq ötmeyla qarangghu asman tuyuqsiz téshilgendek güldürmamiliq yamghur shiddetlik yan'ghan chaqmaqlar bilen tengla sharqirap quyulushqa bashlidi. Biz hemmimiz olash-cholash qolni qolgha tutup gösh qaynawatqan qazanni kigiz oyning ichige yötkep kirduq we özimizni xuddi tarixteki ejdadlirimiz yashighan zamanlarga qaytqandek anche chong bolmighan bir kigiz oy ichige biz 20-30 kishi birlikte qistilip olturup kéchilik bezmimizni qizitiwettuq. Qazanda gosh qaynimaqta, astida kawaplar pizhildap koymekte, mezzilik puraqlar bilen achchiq is chiqirip oy ichini liq toldurmaqta...oral-altay tilliq her milletning naxshiliri... külke chaqchaqlar bu ghéribane kigiz oyning ichide yamghurdin panahlinip qisilip olturghan bu soghuq kéchini asanla untuldurmaqta... her-bir qelblerge özige xas méhri-muhebbetlerni ata qilmaqta, ejdadlirimiz yashighan yaylaq hayatining her-bir qanuniyetliridin bizge ders bermekte idi.

- **2011-yili 5-iyul:**

Khöshöö tsaidam türk menggütash abidilirini ziyaret qilish

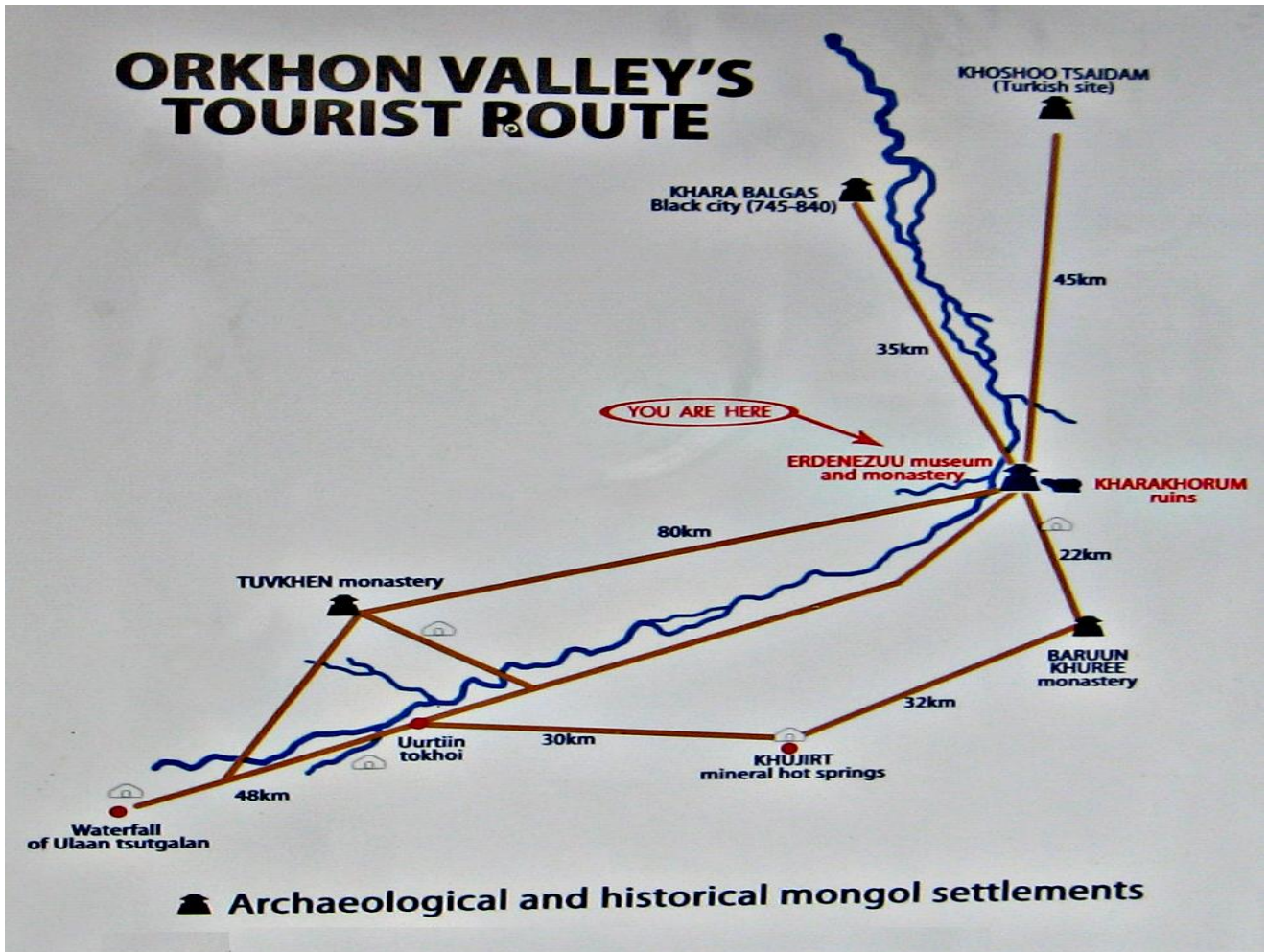
Khöshöö tsaidam (xoshu saydam) ni yeni orxun boylirining kök asminini qara bulutlar qapligan, boranliq yamghur yéghiwatqan judunluq bir seher. Bügün 5-iyul- biz uyghurlarning xatirisidin menggü öchmeydighan “ürümchi 5-iyul” qanliq weqesi bolup ötkinige ikki yil tolghan xatire küni we bizning orxun boylirigha qilghan sepirimizning bolsa 3-künidur. Biz aptobus bilen yurt aramgahidin seherdila sepirimizni dawamlashturushqa atlanduq.

Bizni élip mangghan aptobus aramgahidin ayrilip yaylaqning chighir yollirini awaylap xéli mangghandin kéyin qaraqurum shehirini aylinip ötüp yéngidin yasalghan bir tash yolgha kirdi de aldigha qarap tiz yürüşke bashlidi. Bu tash yolning bashqa yol bilen uchrishidighan kirish éghizida yol üstige rextin yasalghan yoghan lozunka ésilghan bolup, uning bashlinish teripige mongghuliye bilen türkiyining dölet bayriqi chüshürülgen, otturisigha qizil rengde türk we mongghul tillirida “Khöshöö tsaidam türk medeniy yadikarliqlar sahiligha xosh keldingiz” dégen xetler yézilghan idi.

Mongghuliye hökümiti öz dölet tupriqidiki medeniy-yadikarlıqlarni qoghdash jümlidin orxun derya wadiliridiki türk medeniyet yadikarlıqlirini qoghdash xizmitini ijra qilip kéliwatqan bolsimu iqtisadiy qiyinchılıqliri tüpeylidin nurghun dölet derijilik qoghdash turliri toluq emeliyleshmigen emma 2004-yili mongghuliye hökümitining orxun wadiliridiki türk medeniyet yadikarlıqlarni qoghdash iltiması birleshken döletler teshkilati pen medeniyet mehkimisi teripidin "xelq'aralıq qoghdilidighan tarixiy medeniyet yadikarlıqliri" tizimlikige resmiy kergüzülgendin keyin bir türlü qoghdash ish turliri türkiyini öz ichige alghan chet'el memliketlirining yardimide qanat yaydurulghan.

Buning delili shuki, türkiye jumhuriyiti bügünki mongghuliyini tarixteki türk impériyilirining tughulghan böshük zémini dep qarighanlıqi üçhün mongghuliye döliti bilen alahide siyasiy, medeniy we iqtisadiy hemkarlıqlarni tereqqiy qildurush dölet siyasiti tüzigen bolup, bu ramka ichide ikki döletning her saheliride élip bérilghan öz-ara hemkarlıqi körünerlik kéngeygen.

Bolupmu 2005-yili türkiye jumhuriyitining bash ministiri rejep tayip erdoghanning mongghuliye xelq jumhuriyitige qilghan resmiy dölet ziyaritidin kéyin türlük ish birliki kélisimliri imzalinip ikki döletning hemkarliqi kücheytilgen. Bu hemkarliq sahelirining eng aldida turidighini orxun wadiliridiki türük medeniyet yadikarliqlirini qoghdash bolup, türkiyining “türk xelq’araliq hemkarliq we tereqqiyat ajénsi” (tika) bu ish turlirini ijra qiliwatqan orundur.

Biz aptobusta qaraqurum shehiridin költékin we bilge qaghan menggütash abidiliri qaturulghan jay- bögünki khöshöö tsaidam muzéygha barghiche bolghan 45 kilométir ariliqtiki yol türkiye tika ajénsining biwasite iqtisadi yardimide yasilip bu yil 5-ayda resmiy qatnash bashlan’ghan iken. Biz orxun deryasining shimaliy boylirini boylap bu yéngi yasalghan tash yolda bir sa’et mangghandin kéyin khoshoo tsaidam türk menggütash abidiliri üçhün yasalghan bir heywetlik muzéyim - khoshoo tsaidam muzéyining aldigha kélip toxtiduq.

Bu yerning resmiy ismi mongghulche “Khöshöö tsaidam türk medeniyet izliri muzéyi” dep atilidiken yeni “Khöshöö” sözining mongghulche menisi “xatire jay” dégenni bildürse “tsaidam” sözi bolsa “oymanliq” dégenni bildüridiken. Khöshöö tsaidam muzéyi yeni költékin we bilge qaghan menggütashliri yasalghan jaylar orxun deryasining shimaliy boylirigha, orxun derya éqini kélidighan ötuken taghlirining (bögünki khan’gay taghliri) sherqiy shimal tereplirige toghra kélidu. Bu yer bögünki mongghuliye paytexti ulanbator (qizil batur) din 400 kilométir yiraqliqta.

Türkiyining tika yene nurghun meblegh sélip költékin, bilge qaghan mermer tash menggü abidiliri qatarliq bir türlük türk medeniy yadikarliqlirini buzulup weyran bolushtin qoghdap qélisish üçhün kölmi zor bolghan “Khöshöö tsaidam türk muzéyi” ni qurup chiqqan.

Költékin we bilge qaghan menggütashliri qoyulghan jaylarning esli orni mukemmel tam sépilliri bilen qorshilip mudapi’e qilin’ghan bolup, muzéyxana 400 métir shimal terepke yasalghan. Muzéy ichige költékin we bilge qaghanning menggütash abidiliri bilen birge bu yerdin tépilghan 6-7-esirlerdiki kök türk impériyisige a’it bashqa tarixiy yadikarliqlarmu qoyulghan. Bu muzéyning mukemmelki, ichige qoyulghan tarixiy yadikarliqlarning molliqi bilen sizni heyranu- heweste qalduridu chünki bu sizning ejdadliringizning buningdin 1300 yillar ilgiriki biz türk ewladlirigha qaldurghan birdin bir köz bilen körgili, oqughili we qol bilen tutqili bolidighan ata mirasliridur. Siz teqdir nésip etken künlerning biride bu muzéygha ziyaretke kelsingiz özingizni london yaki parizhdiki heshemetlik muzéyxanilardinmu nechche hesse artuq zoq alidighanliqingizgha

jezmen ishinimen! Menbelerde bayan qilinishiche asiya hun impériyisi gherbke köchkendin kéyin miladi 552-yilidin 744-yilighiche yawro’asiyada sherqte tinch okyandin gheripte kaspiy déngizi, shimalda oral taghlirini öz ichige alghan bipayan keng zéminda eng awwal téli, uyghur we kéyinki dewrlerde tatar (ottuz tatar), qirghiz, türkesh, qarluq qatarliq toqquz oghuz türk qebililirining ittifaqi asasida ashna uruqtin küchiyip tümen (menggütashlarda bumín dep yézilghan) qaghaning rehberlikide türk xaqanliqini quridu. Tümen özige “ilik qaghan” dep nam béridu we bu xaqanliq tarixta “kök türk impériyisi” dep atilidu.¹⁹

Kök türk impériyisi miladining 582 we 583- yillirigha kelgende xaqanliq ichide hakimiyet talishish körüshi keskinliship, türk qebililirining ittifaqi buzulup sherqiy we gherbiy türk impériyisi dep ikkige bölünüp kétidu. Kök türk impériyisi ikkige parchilan’ghandin kéyin, gherbke köchmey ötuken taghlirini merkez qilib orxun derya boylirida dawamliq yashap kelgen türk qebililiri öz ichkidiki ziddiyetliri tüpeyli we tang sulalisining “parchilap ajizlashturush we yoqitish” hiylisining türtkiside kop ajizlaship kétidu... kéyinki waqitta qutluq iltirish qaghan we tüyunuq bashchiliq qilib türk qebililirini qayta ittifaqlashturup türk impériyisini 682- yili toluq eslige keltüridu we bu impériye tarixta sherqiy türk impériyisi dep atilidu. Sherqiy türk impériyisining qurghuchisi qutluq iltirish qaghaning ikki oghli bolup chongning ismi bilge, kichikining költékin idi. Qutluq iltirish qaghan 692-yil wapa bolidu. U wapat bolghan waqitta bilge qaghan 8 yéshida, költékin 7 yashta qalidu. Bilge qaghan atisining textige warisliq qilib sherqiy türk impériyisining qaghani bolidu. shahzade we herbiy qomandan költékin türk qebililer ittifaqligini buzghan qebililerge herbiy yürüş élip bérup ularni boysunduridu. U 720-yili tang sulalisige hujum qilidu we urushta tang sulalisini yéngidu. 725-yili tüyunuq wapat bolghandin kéyin uning namighimu ikki tash abide qaturulidu.²⁰

Költékin 47 yéshida 731-yili wapat bolidu. Bu tash abidiler költékin²¹ wapat bolup bir yildin kéyin uning xatirisi üçün yasalghan bolup, bu mermer tash abidining égziligi 3,57 santimétir, kengirligi 1,40 santimétir, qélinliqi 49 santimétir kélidu. Bu mermer tashning uch teripige jem'iy 68 qur qedimki türk (rünik) yéziqid xet oyulghan bolup, bir teripige tang sulalisining shuanzong xani öz qoli bilen költékinining ölümige yazghan teziyisi xitay yéziqida tashqa oyulghan.²² Költékin menggütéshi költékin we bilge qaghanning jiyeni yolluq tékin teripidin tiklen'gen. Menggütashta költékinining yaratqan töhpiliri we bashqa ehwallar nepis shé'iriy til bilen bayan qilin'ghan. Bu tash abidilerge oyulghan tékistler 20-esirde tunji qétim türkolog alim radlow teripidin terjime qilinidu.

Költékin menggütéshigha oyulghan tékistlerdin üzünde:

(Qedimki türk yéziqida költékin ismining yézilishi: 𐰉𐰺𐰽𐰸𐰾𐰏)

"...men shunche kop jaylarga qoshun tartip bardim, (lékin) ötuken téghidin yaxshi jay zadi yoq iken. elni idare qilidighan yer ötuken téghi iken. Bu yerde olturup, tabghach (xitay) xelqi bilen yarashtim.

© Költékinning surtini Qazaqistanda tonulghan ressam Kuresh Zulpiqarov sizghan.

(ular) altun-kümüsh, haraq-sharab, yipek (mallar) ni ghem qilmayla béridu; Tabghach xelqining gépi chüchük, sowghiliri ésilken, tatliq sözi, ésil sowghiliri arqiliq yiraqtiki xelqlernimu özlirige shunche yéqinlashturidiken. (ulargha) yéqinlashqandin kéyin (özlirining) yaman hiylilirini chiqiridiken, yaxshi, eqilliq kishilerni-nahayiti batur kishilerni ilgiri keltürmeydiken, bir kishi xatalashsa

(uning) urighi, qowmi we böshikidigiche ronaq tapquzmaydiken. (ularning) chüchük sözige, ésil sowghullrigha ishinip nurghun türk xelqi öldünglar...

Türk xelqi halak bolghandin kéyin (qalghanliri) jenubtiki choghay téghigha toplinip yaylaqta olturaqlishayli dése, yaman niyetlik kishiler türk xelqini shu yerde ölsun dep: (eger xitaygha) yiraq bolsanglar, nachar sowgha béridu, yéqin bolsanglar yaxshi sowgha béridu dep qutratquluq qiliptu; Bu hiylini bilmigen kishiler u sözge ishinip, xitaygha yéqin bérip (netijide) nurghun kishi öldünglar, u yerge barsanglar türk xelqi ölisiler, ötuken zéminida turup (ulargha) karwan we elchilernila ewetsenglar (elde) héchqandaq ghem-qayghu bolmaydu, ötuken téghida turuwersenglar elni menggü tutup turalaysiler....Türk xelqi siler qana'etchansiler, ach-toq qalidighanliqinglarni oylimaysiler, toyghan waqtinglarda ach qalidighanliqinglarni oylimaysiler, shundaq qilghininglar üçün özünglarni béqiwatqan xaqaninglarning sözini almay, her terepke pitirap kettinglar, (netijide) u yerlerde halsizlandinglar, jéninglardin ayrildinglar, qalghanliringlar sergerdan bolup ölüm girdabigha bérip qaldinglar...".²³

Bilge qaghan menggütéshi

Bilge qaghan
menggütéshi
költékinining akisi
sherqiy türk
impériyisining
xaqani bilge
qaghanning
namigha atap
qoyulghan
menggütash abidisi
bolup khöshöö
tsaidam (xoshu
saydam) diki
költékin menggütéshi tépilghan yerge yéqin bir jaydin tépilghan.

© Bilge qaghanning surtini Qazaqistanda tonulghan ressam Kuresh Zulpiqarov sizqhan.

Bilge xaqan menggütéshi költékin menggütéshi quyulup 2 yildin kéyin yeni 734-yili bilge xaqan wapat bolghanda yasalghan. Bilge qaghan menggü téshigha qedimki türk (rünik) yéziqida 80 qur xet oyulghan bolup mezmuni asasen

dégüdek bilge qaghanning sherqiy türk impériyisige qoshqan töhpilirige medhiyeler oqulghan.

Bilge qaghan menggütéshigha oyulghan tékistlerdin üzünde:

(Qedimki türk yéziqida bilge qaghan ismining yézilishi: 𐰉𐰺 𐰽𐰸𐰸𐰺)

"..... Tengridek tengri yaratqan türk bilge xaqan méning sözüüm. Atam türk bilge xaqan...ti sir, toqquz oghuz, ikki ediz meshhur begliri we xelqi...türk tengrisi...üstide men xaqan bolup öltürdüm, men textke olturghinimda, ölgüdek hesrette qalghan türük begliri we xelqi intayin söyünüp ularning jansiz közlige jan kirdi. Özüm textke olturup töt etraptiki xelqler üçün nurghun muhim qanun tüzümlerni ornitip berdim...

Töt etraptiki xelqlerning hemmisini boysundurdum. (ularni) düshmensiz qildim...on yette yéshimda tangghutqa qoshun ewettim, tangghut xelqini tarmar qildim. (ularning) oghul-qizlirini we mal-mülkini qolgha chüshürdüm. On sekkiz yéshimda alte chöp soghdaqqa qoshun ewettim, soghdaq xelqini tarmar qildim, tabghachtin (xitaydin) wang tutuq besh tümen esker (bashlap) keldi, men tamagh iduq dégen bulaq béshida soqushtum. U qoshunni shu yerde yoqattim. Yigirme yéshimda, basmil idiqut öz urghumizdiki xelq idi. Ular tartuqlarni ewetmidi dep ulargha yürüş qildim. (ularni) boysundurdum, nurghunlighan (oljilarni) öyge keltürdüm.

Yigirme ikki yéshimda tabghachqa (xitaygha) yürüş qildim. Chacha jangjunning sekkiz tümen leshkiri bilen soqushtum. Qoshunni shu yerde öltürdüm. Yigirme alte yash waqtimda chik xelqi qirghizlar bilen birlikte (bizge) düshmen boldi. Kem deryasidin ötüp chériklerge yürüş qildim. Orpende soqushtum. Qoshunni neyzilidim. Az xelqini qolgha chüshürdüm...ottuz yéshimda beshbaliqqa (bügünki jimisar nahiyisi teweside) yürüş qildim. Alte qétim urushtum...qoshunni pütünley öltürdüm. Sheher ichidiki hemme ademler yoqilatti (lékin) ular bizni tekliq qildi. Shuning bilen beshbaliq (weyranchiliqtin) saqlinip qaldi...

....Ottuz ikki yéshimda qarluq xelqi (yighilip bizge qarshi turdi) men ularni öltürdüm. Toqquz oghuzlar méning xelqim idi. Jahan qalaymiqanliship ketkenliki üçün we ichide adawet saqlap kelgenliki üçün bizge düshmen boldi. Bir yil ichide töt qétim soqushtum. Deslepte toghu baliqta soqushtum. (qoshunum) toghla deryasidin ötüp ularning qoshunini yoqatti....

.....Qoshunni meghlup qildim. Boy sun'ghanliri boy sundi, (méning) xelqim boldi, ölgenliri öldi. sélin'ga deryasini boylap töwenlep méngip, qaraghin dégen

qisangda öywaqini buzdum... Ular taqqa chiqiwaldi. Uyghur ilteber yüzche er bilen sherqqe qéchip ketti...türk xelqi ach idi. Men ularning yilqilirini qolgha chüshürüp türk xelqini baqtim....".²⁴

Moyunchér menggütéshigha oyulghan tékistlerdin üzünde:

Moyunchér menggütéshini 1909-yili finlandiyilik alim ramsted (g.J.Ramstedt) mongghuliyining sélin'ga deryasi we shine usu köli etrapidin tapqan. Bu menggütash texminen miladining 759-yili tiklen'gen. Moyunchér menggütéshigha²⁵ qedimki türk (rünik) yéziqida jem'iy 49 qur xet oyulghan.

© Moyunchér qaghanning surtini Qazaqistanda tonulghan rессam Kuresh Zulpiqarov sizghan.

Tarixiy menbelerde körsitilishiche boyunchér qaghan uyghur dölitining qurghuchisi, uyghur qebililiri ittipaqining bashliqi qutluq bilge qaghanning oghli bolup, u atisi bilen bille kök türk qaghanliqigha qarshi herbiy yürüş élip béríp, orxun wadisida 744-yili uyghur dölitini qurup ordu baliqni paytext qilghanliqi, miladi 747-yilidin 759-yilighiche moyunchér qaghanning uyghur dölitining qaghani we uninggha "el etmish bilge qaghan ", "ay tengride qut bolmish" dégen namlarning bérilgenliki bayan qilinidu.²⁶ Bu menggütash tékisti öz zamanisida orxun wadisida qurulghan uyghur impériyisining tarixi we bashqa munasiwetlik ehwallirini ögunush we tetqiq qilishda nahayiti zor ehmiyetke ige.

Bu yerde oqurmenlerge shuni aldidin waqiplandurushni muwapiq kördümki etiki pilanlan'ghan sepirimizde biz orxun wadisida qurulghan uyghur impériyisining

paytexti ordu baliliq (qaraballasaghun) sheher xarabilirini ziyaret qilimiz we shu wejedin uyghur dölitining eyni zamanda qurulusigha munasiwetlik bolghan tarixiy jeryanlirini yorutup bérish istikide (gerche tolimu epsus biz bayanchur menggütéshini ziyaret qilishqa muyesser bolalmighan bolsaqmu) bu menggütashqa oyulghan tékistlerdin bir paragrafini diqitingizlarga sundum:

".....Tengridin bolghan el etmish bilge xaqan.....Tolis.....Ötügen etrapı éli ikkisinin otturısında olturidiken, süyi sélin'ga (deryasi) iken. U yerde éli.....erkin yashaydiken....su.....U yerde qalghan xelq uyghur, toqquz oghuz üstide yüz yıl olturup.....orxun deryasitürk qipchaq (xelqi üstide) ellik yıl olturghaniken.

U chaghda boyla.....Yene chüshti. Toqquz oghuz xelqimni térip-yighip aldim. Atam köl bilge qaghan.....Qoshun ewetti. Méni ming béshi qilip ewetti, aldi (sherq) terepke bérıp, keyre (yer nami) ning sherqidin yan'ghuchi.....Boysundurup, yene yürüş qildim. Keyre béshida we uch berkun dégen (yerde) xan qoshuni bilen qoshuldum. U yer...qoghlidim. Qara qumdin ötüp, kogurde, komut taghda, yar deryasida, uch tughluq türk xelqi....Özmish tékin xan boptu. Qoy yili (743-yil) da men yürüş qildim. Ikkinchi qétimqi urushni birinchi aynıng altınchi (künü) qildim....Özmish tékinni....Tuttum; Xanishni u yerde qolgha chüshürdü. Türk xelqi shundın étibaren yoqaldi..."²⁷.

Taki bügün'giche mongghuliyide tépilghan qedimki türk (rünik-orxun) yéziqida yézip qaldurulghan tash abidilerdin **chorin menggütéshi** (ulanbatorning sherqiy jenubidiki chorin dégen jaydin 1971-yili tépilghan, 686-687-yilliri ornitilghan);

© Tüvnanuanina surtini Oazaastanda tonulahan ressam Kuresh Zulfiaarov sizahan.

Tüyunquq menggütéshi (ulanbatordin 60 kilométir yiraqliqqa jaylashqan bayin choqtu dégen jaydin 1897-yili tépilghan, milady 716-yili ornitilghan); **Moyunchér menggütéshi-1** (mongghuliyining sélin'ga deryasi bilen shine-osu köli ariliqidin tépilghan, 759-yili ornitilghan); **Moyunchér menggütéshi-2** (mongghuliyining talyatti dégen yéridin tépilghan); **Toqquz uyghur xaqan menggütéshi** (orxun deryasining bash éqinining gherbiy-shimal teripige toghra kélidighan uyghur impériyisining paytexti qarabalasaghun (ordu baliq) din 1890-yili tépilghan); **Suji menggütashliri** (mongghuliyining shimalidiki suji dawan yénidin bir nechche menggütashlar 1909-yili tépilghan).

Mongghuliyide tépilghan türk menggütashlar ornining tarqaq bolushi we bu nöwet mongghuliyige qilghan sepirimiz pa'aliyetlirining zich orunlashturulushi seweblik tolimu epsus ejdadlirimiz bizge qaldurup ketken hemme menggütash abidilirini tawap qilishqa muyesser bolalmiduq.

Biz nahayiti qiziqish we hayajanliq keypiyatlar ichide awwal khöshöö tsaidam muzéyi ichige qoyulghan rast költékin we bilge qaghan menggütashlirini we bashqa tarixiy yadikarliqlarni ziyaret qilip tügetkendin kéyin bu menggütashlarning esli ornigha bérup bu yerde bar bolghan tebi'iy tarixiy körünüşni saqlap qélish meqsitide yéngidin teqlid qilinip yasalghan költékin we bilge qaghan menggü tashlirini we tash paqa heykellirini körduq. Bu türklerning böshük yéride ghulichimizni bolushighiche tashlap yétip tupraqni soyduq... türk milletlirige bolupmu uyghurgha bolghan tileklirimizni, söygümüzni iz'har qilduq. Tariximizning yekke shahiti bolghan bu tupraqlardin ayrilishqa közmiz qiymidi emma köpinchimiz ejdadlirimiz yashighan tupraqlarning téshi dep tutiyadin ewzel körüp bir-ikki taldin yanchuqlirimizgha séliwalduq!

Ejdadlar qaldurghan tarixiy izlarni körüp ghorurlirimiz iptixarlanmaqta, yüreklirimiz qattiq soqmaqta, qanlirimiz qizimaqta, nadametlik pighanlirimiz wijdanimizni tilghimaqta... bu minutlarda yaylaqni béshigha kiyip toxtimay ghuyuldap kéliwatqan soghuq shamalliq telwe yamghurlar yüz-közlirimizge shiddet bilen uruluwatqan bolsimu, u bizge özining héch bir tesirini ötküzelmeywatatti... bu yerde bir heqiqetni éytishqa mejburmizki bu menggütashlarga kéyinki türk qebililirining ibreti üçün texminen buningdin 1300 yillar ilgiri "tili yumshaq, tawarliri ésil, sowghiliri yaxshi, hiyle-mikirliri rezil xitaydin hezer eylenglar, ulargha aldanmanglar" dep chaqiriq qilip tashlarga pütükler pütülgen bolsimu wehalenki bügünki künde uyghurlar yene ashu xitay asaritide ejdadlarning ibretliridin toluq ibret alalmighanmu weyaki "kelmigen teleyde anisining heqqi barmu?" dégendek ishqilip türk dunyasining birdin bir yarisi qatarida 21- esirde millet süpitide mewjut bolush yaki yoqilishtek tarixniki eng qabahetlik künlerni béshidin kechürmekte....

Biz axir 2 sa'et etrapida dawam qilghan khoshoo tsaidam muzéyidiki ziyaritimizni tamamlap, bu yerdin anche uzaqta bolmighan bögün axsham biz tüneydighan kigiz öyler - khöshöö tsaidam aramgahini nishanlap yürüp kettuq.

Khöshöö tsaidam aramgahida ötküzgen yamghurluq kéche - shéhitler rohigha atap du'a qilish

Aramgahqa yitip kelgandin kéyin kechte hémimiz aramgah réstoranigha yighilip "oral-altay qelemkeshlirining 3-nöwetlik qurultiyi" yighining yighin programmilirini ijra qilishini dawamlashturduq.

Bögünki yighin bashlinishtin burun bu qétimqi qurultayning yighin ishtirakchiliridin waqqas memedinow, rabit ismayilow, abduréshit kérim haji, suyun'gul xanim we dolqun qembiri qatarliq péshqedemlirimizning mesliheti boyiche 2009- yili 7- aynig 5- küni ürümchi shehiride yüzbergen "5- iyul qanliq weqesi" ge ikki yil tolghan bögünki künde shu waqi'ede shéhit bolghanlarning rohigha atap nezir qilish we ularni yad étish teshebbusi bilen aramgahimizgha yéqin yerdin bir qoy sétiwélip öz qolimiz bilen boghuzlap qurbanliq qilduq.

"5- iyul weqesi" ning ikki yilliq xatirisige béghishlinip bashlan'ghan bu yighinda tunji bolup xelq'ara qelemkeshler uyghur merkizining meslihetchisi, arxé'olog, tilshunas doktor dolqun qembiri ependi "uyghur tilining tarixi tereqqiyati" toghrisida teyyarlighan ilmiy maqalisini köpchilikke teqdim qildi.

Doktor dolqun qembiri yighin ehligé uyghur til-yéziqining tarixiy jeryanlirini tonushturup mundaq deydu:

"Gerche uyghur impériyisi yoqalghan bolsimu emma uyghurlar yaratqan medeniyet yoqalmidi belkim impériye we xanliqlar dewrlirini béshidin ötküzüp bögünki dewrimizgiche yitip kélelidi. Tebi'iyki mundaq bolushida medeniyetning jan tomuri bolghan til-yéziqning uyghur medeniyitide oynighan achquchluq rolidur. Bu nuqta uyghurlarning ottura asiyanı merkez qilip

yashighan uzaq tarixiy musapiside dunya medeniyitige jümlidin asiya medeniyitige qoshqan alemshumul töhpiliri bilen gewdilididu. Addiysi uyghurlarning tarixtin tartip bügünki kün'ge qeder yashap kéliwatqan jughrapiyilik ornigha nezer salsaq dunyada héch bir millet we döletning 10 din artuq dölet we rayonlar bilen chégrilidighan we hemme medeniyetler öz-ara uchrishidighan mundaq bir dölet (rayon) da yashighan xelqlerni tapalmaymiz. 11 milyondin artuq uyghurlar yashawatqan we bügünki künde xitay döli atalmish shingjang uyghur aptonom rayon dep nam bérip özining "ayrilmas bir qismi" dep jar séliwatqan bu zéminlarda uyghurlar miladi 742-yilidin 848-yilgha qeder uyghur impériyisini, miladi 1335-yilgha qeder musteqil dölet halitide mewjut bolup turghan, chinggizxan özining 5-qizini uyghur idikut padishahigha hediye qilghan idikut uyghur dölitini, uyghurlar islam dinini qobul qilghandin kéyin bolunup 10- esirdin bashlap qeshqerni merkez qilip pütkül ottura asiyani idare qilghan qaraxaniylar sulalisini qurghanliqini we 15-esirde yeni chaghatay dewride bolsa uyghur tilining yarkentni merkez qilghan chaghatay se'idiye uyghur xanliqining resmий dölet tili qilinip qollinilghanliqini tarixiy pakitlar delillep turuptu. Mana uyghurlargha tewe bu zéminning teqdiri 20-esirge kelgende uyghurlarning qatnishisiz amérika, en'gliye, sowét ittipaqi we xitay döletlirining yaltada chaqirghan 2-qétimliq dunya urushidin kéyinki dunyaning siyasiy xeritisini qaytidin sézip chiqish yighinida xitay kommunistlirigha mejburi tewe qilindi.

Uyghur tili oral-altay tilliri guruppsining ikki chong tarmiqidin biri bolghan sherqiy türk tilliri tarmiqligha tewe. Uyghur til-yéziqi uyghur impériyisi dewridin bashlap idikut uyghur dölitigiche we islam dinini qobul qilghandin kéyin taki chaghatay se'idiye uyghur xanliqlirighiche dölet til yéziqi süpitide keng ottura asiya yashaydighan barliq türkiy milletler teripidin qollinilip kelgen til we yéziqtur.

Bügünki türkiy milletlarning til we yéziqida körünerlik perq yaki di'aléktikilarning peyda bölishi bolsa – türkiy tilliq milletlarning yashighan jughrapiyilik ornining nahayiti keng bölishi we uzun yillar bir-birliridin ayrilip yashashtek tebi'iy yaylaq medeniyitining mehsuli bolup, qisqisi türkiy milletlarning étnik tarixiy tereqqiyati bir uruqtin köpiyip kop uruqqa tarqilishtek jeryanlarni bésip ötkenliki bilen ipadilididu yeni türkiy milletler bir menbelik étnik kélip chiqishtin tedrijiy parchilinip hazirgha qeder bölünüp 23 étnik türkiy milletliri bolup shekillendi. Emma biz xitay xen millitining millet bolup shekillinish tereqqiyatigha diqqet qilsaq ular nurghunlighan bir-birlirige oxshimighan étnik qebililer we milletlerdin tedrijiy yimirilip yaki öz-ara assimilyatsiye qilinip bir xen étnik millitige uyushushtek yölinishke qarap yüzliniwatidu.

Démek bir milletning tili- shu millet özning milliy kimlikini we medeniyitini saqlap qélishning, kélecek ewladlirigha yetküzüshning birdin bir shertidir!

Qisqisi herqandaq bir milletning öz til- yéziqida erkin yézishi we erkin pikir qilishi kapaletke ige qilinishi we xelq'araliq qanunlar arqiliq qoghlinishi kérek chünki bügün'giche dunyada bar bolghan we janliq qolliniwatqan til we yéziq öz nöwitide pütün dunyadiki insanlarning teng behrimen bolidighan medeniyet mirasi we heqqidur. Biz dewrimizdiki insanlarning eng yuqiri hoquqluq orni bolghan birlashken döletler teshkilatidin herqandaq bir milletning öz til-yéziqini qollinish hoquqining qoghdilishini, bu hoquqning insan heqlirini qoghdash derijiside teng mu'amile qilinip qoghdilishini we bu heqte mexsus qanun lahiyesining maqullinishini qolgha keltürüshimiz zörürdur. "

Doktor dolqun qembiri ependining yighin ehligé teqdim qilghan maqalisi qizghin alqish-sadalar bilen qarshi élin'ghandin kéyin bügünki yighinning ikkinchi basquchi bolghan oral-altay qelemkeshler merkezlige wakaliten her qaysi qelemkeshler merkezlidiridin kelgen yazghuchi-sha'irlarning musha'ire soruni bashlandi. Yighin ehligé ötkür shé'iri ijadiyetliri bilen qazaqistanda yéngidin tonulghan "oyghan qelbim", we "hayatqa muhebbet" namliq shé'irlar toplamlirining mu'ellipi bolghan 21 yashliq molutjan toxtaxun öz shé'irlirini oqup bérishke tekliq qilindi. U bügünki "5-iyul weqesi" ning ikki yilliq xatirisige béghishlap töwendiki shi'érisini oqudi:

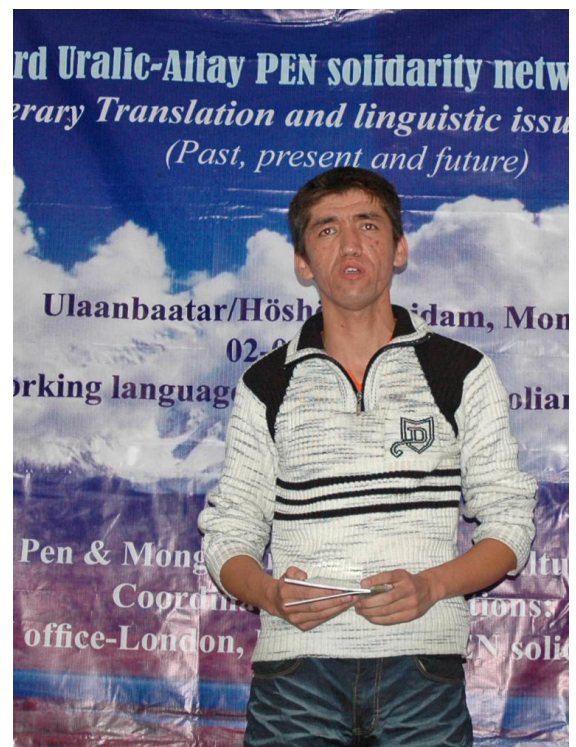
Weten üçün

(2009-yili 5-iyul ürümchi tinchliq namayishida shéhit bolghan qérindashlarga mersiye)

*Könglüng teshna azadliqqa, erkinlikke,
Chidimighach wijdan ezgen bu cheklikke.
Jan qiynalghach zorawanliq hem yeklikke,
Bash köterding adimiylik hoquq üçün!*

*Böshüktiki balamning jan arami dep,
Bu tengsizlik eziz janning xarabi dep.
Hesretlik yash azabimning dawasi dep,
Jandin kechting shor péshane xelqing üçün!*

Charlap ketti nida zaring keng alemge,

*Chidalmidi xeste könglüm derd-elemge.
Heq bolghach éytqan sözüng her qedemde,
Towlap chiqting erkin yashash heqqing üçün!*

*Küley dep özgilerdek chin dilingdin,
Ayrilmasqa eziz ulugh öz tilingdin.
Zor omut kütkech senmu hor élingdin,
Küresh qilding erkin yashash heqqing üçün!*

*Awaz qoshtum azab ichre xelqim üçün,
Tewrenmestin menggü yashash textim üçün.
Shu ulughwar eziz xelqim perzim üçün,
Küresh pütmes erkin azad weten üçün!*

Yash sha'irimiz molutjan toxtaxundin kéyin nöwet bilen sehnige chiqqan, türkiye qelemkeshler merkizining mu'awin re'isi, sha'ir halil ibrahim özchan, uyghur qelemkeshler merkizidin aziz isa, ottura asiya qelemkeshler merkizining re'isi-sha'ir, kino rézhissori dalmire tilepbergenowa, éstoniye qelemkeshler merkizining re'isi kätlin kaldmaa, koriye qelemkeshler jem'iyitining re'isi lee gil-won qatarliqlar yighin qatnashquchilargha öz shé'irlirini oqup berdi.

Shundaq qilib uyghurning yürikide zadila untulmaydighan 5-iyuldin ibaret bu künni seherdin tartip taki kéchigiche toxtimay yaghqan-xuddi uyghurning közlidiridin éqiwatqan achchiq we azabliq yashlirigha oxshap kétidighan mongghul yaylaqlirida az körülidighan yamghurlargha hemrah bolup orxun deryasi boylirini boylap ejdadlirimiz yashan'ghan ezizane tupraqlarni ziyaret qilish arqiliq atabowilirimiz yaratqan seltenetlik ötmüşimizni yad étish, bügünki échinisliq teqdirmiz üstide qaytidin chongqur oylinish we bu heqte mulahiziler yürgüzüş qatarliq kop xil mezmunlargha ige pa'aliyetlerni élip bérishlar bilen tamamliduq.

- **2011-yili 6-iyun:**

Kök türk impériyisi mazarliqigha ziyaret

Bir kéche-kündüz dawam qilghan toxtimay tökülgen judunluq yamghurdin kéyin iyul éyida salqinliqqa mayil mongghul yaylaqlirining kök asmida kötürülgen quyash özning illiq aptaplrini zémin yüzige qaytidin tokken, janni

rahatlendüridighan ghur-ghur shamallar yüzlirimizni silap ötüp tebi'etning güzelligini bizge yene bir nöwet hés qilduruwatqan sap hawaliq seherde biz khöshöö tsaidam aramgahidiki bizni kütüwalghan xizmetchilerge minetdarlighimizni bildürüp sepirimizning eng axirqi künidiki pa'aliyetlerni bashlash üçün aptobus bilen yürüp kettuq.

Bügünki seper pilanimizning asasliq meqsiti khöshöö tsaidam türk medeniyet izliri muzéyi yeni költékin bilen bilge qaghan menggütashliri ornitilghan jaydin 19 kilométir uzaqliqtiki gherbiy-jenup terepte ötuken taghliridin anche yiraq bolmighan tagh baghridiki égzlikte uyghur impériyisi qurulghandin kéyin paytext qilip yasalghan türk milletlirining tarixidiki tunji shehri-ordu baliq (qarabalasaghun) sheher xarabilirini ziyaret qilish bolup, ordu baliq shehiri bilen költékin we bilge qaghan menggütashliri ornitilghan yerlerni orxun deryasi ayrip turidighanliqi we bu yerde ordu baliliq sheher xarabisige biwasite baridighan yol yaki orxun deryasidin ötidighan köwrük bolmighanliqi üçün bizning yene qaraqurum shehirige türkiye yasap bergen tash yol arqiliq qayta béríp, u yerdin orxun deryasigha sélin'ghan köwrüktin ötüp bérishimizgha toghra kélidiken.

Sayahet yétekchimizning bizge bildürüshiche biz awwal khöshöö tsaidam aramgahidin anche yiraqliqta bolmighan sherqiy-shimal yölinish tereptiki tash-édirlig égzlikke béríp u yerdiki kök türk impériyisining herbiy insha'atirini yeni yéqinqi mezgillerde arxé'ologlar teripidin bayqalghan yer asti yollarni we bashqa tarixiy izlarni ziyaret qilghandin kéyin orxun deryasidin ötüp ordu baliq sheher xarabisini ziyaret qilidikenmiz.

Aptobus bir az mangghandin kéyin égzlikke halsirap ilgirilimekte. Közimiz aptobusning dérizisidin tebi'et ilahi séxiyliq bilen ata qilghan orxun wadisining güzelligige hewes bilen tikilmekte.

Köz yetküsiz yiraqliqta ghuwaliq ichide tuman qaplighan taghlar, tagh baghrilirda tarqaq aq chékit chongluqida körünüwatqan kigiz öyler, kök asmanda tebi'etning mewhum sirlirini namayan qiliwatqan sheytan bulutlar, egri-toqay éqin izlirini qaldurup aqqan orxun deryasi boylirini boylap ösken pakar-pakar ormanlar sizge xuddi dunyada eng usta ressam sizghan bir parche resimdek körünidighan bir menzirini köz aldingizda namayan qilidu. Shuning üçünmikin ejdadlirimizning süyi ulugh, chöpliri buluq, tebi'et özining hemme güzellik we bayliqlirini séxiyliq bilen töküwetken bu bayashat zéminda döletler qurup eserler yashighanliqini jezmeshtürüshiimiz anche qiyin bolmisa kérek!.

Biz égzlikke chiqtuq. Ghur-ghur shamallar yüzlirimizni xuddi bizni qarshi éliwatqandek siliq söyüp ötmekte. Bu yer yerlik mongghul buddistlar teripidin

“uluglar mazargahi” dep qarilip, bir tash toplikning üstige tash parchiliri toplan’ghan bolup, herxil haywanlarning münggüz we bash söngeliri uluglarning rohigha atap hediye qilin’ghan, ala-bula latilar chigilgen qaghjirap ketken shax-shumbilar xuddi eyni dewrdiki tughtardek heywet bilen lepildimekte...

Sayahet yétekchimiz bizge chüshendürüp, arxé’ologlarning bayqishiche költékin we bilge qaghan menggütashliri qoyulghan jaydin bu yergiche bolghan ariliqqa yer asti yoli yasalghanliqi, bu biz turghan égizlik del yer asti yolining eng axirqi nuqtisi bolup, költékin we bilge qaghanning jesiti bu yerge xupiyane halda nechche yüzligen eskerler bilen bille depine qilin’ghanliqini, 2008-yili qazaqistan dölet re’isi nursultan nezerbayéwning alayiten bu yerlerni ziyaret qilghanliqini we bu jaylardiki tarixiy izlarni qoghdash üçün qazaqistan döliti yarem qilghanliqini bayan qildi.

Orxun deryasining suyni ichish

Biz költékin we bilge qaghanlar depine qilin'ghan dep qaralghan kök türk impériyisining tagh ustidiki tarixiy iznalirini körüp bolghandin kéyin yérim sa'ettek yol yürüp qaraqurum shehirini aylinip ötüp biz teshnaliq bilen kütken orxun deryasi köwrükige yitip kelduq.

Orxun deryasi mongghuliyining gherbiy jenubidiki Övörkhanga aymiqi (ölkisi) ge tewe bolghan xangai taghliri (tarixitiki ötuken taghliri) din bashlinip shimalgha qarap éqip tuul deryasini özige qoshuwalghandin kéyin sélin'ga deryasigha qoshulidu yene dawamliq shimalgha qarap éqip eng axirida bayqal kölige quyulidu we bayqal kölidin yene dawamliq shimalgha qarap éqip rusiye teweside angara deryasigha aylinip eng axiri shimaliy muz okyan'gha quyulidu.²⁸

Biz orxun deryasining derya qétida turup baghrimizni bu ana deryagha yéqip turup changqighan yükimiz qan'ghudek su ichtuq yaq zemez ichtuq. Qolimizda uchlap sularni élip yüzimizge surüttuq.

Derya baghrini quchaqlap yétip yüzlirimizni derya süyige yéqip ejdadlirimizning rohliri bilen didarlashtuq... bibaha derya qashliridiki tashlarni aliqanlirimiz bilen siliduq, söyduq... chünki bu derya oghuzxan riwayetliridin bashlap millitimiz millet bolup, xelqimiz uyghur élini qurup seltenet sürgen zamanlardin tartip weyaki balayi'apetlerge muptila bolup yawlarning parakendilikke duchar bolghan ahu-zarlıq zamanlarda bolsun uzaq tarixiy ötmüşlerdin buyan uyghurning hayat tomurida qan bolup aqqan, teqdir-tilek we istekliri bilen chemberchas baghlan'ghan, tarixning öchmes izlirini qaldurghan asman tengri we zémin ana teqdim qilghan ezim deryadur!

Uyghur impériyisining paytexti ordu baliq (qarabalasaghun) sheher xarabisini ziyaret qilish

Bizni élip mangghan aptobus orxun deryasi köwrükidin ötüp gherbiy jenub yölinishke qarap bir sa'etke yéqin mangghandin kéyin uyghur impériyisining paytexti ordu baliq sheher xarabisidin anche yiraqta bolmighan bir dadiliq tagh baghrigha kélip toxtidi. Bu yerde yéngidin ikki-uch kigiz oy yasalghan we bir yük aptomobili toxtitilip qoyulghan bolup, birqanche mongghullardin teshkillen'gen bir guruppa arxéologlar dönglük ustidin uyghur impériyisi dewrige a'it bolghan bir qebistanliqni qidirip tekshürüwatqan iken. ²⁹

Biz ularning chasilap, métirlap, santimétirlap yer qewetlirini ölchep, yer yüzidin chiqqan her bir nersilerni éhtiyatchanliq bilen süpürüp éliwatqinini körüp turghandin kéyin bu qidirip tekshürüsh xizmitige mes'ul bolup ishlewatqan mongghuliye dölet uniwersitéti arxé'ologiyé fakultétining arxé'ologi, doktor zagd batsaikhan endi bizge özining bu yerlerde élip bériwatqan arxé'ologiyilik tekshürüshlirini chüshendürüp mundaq deydu "bu qarabalasaghun shehiring etraplirida nurghunlighan qézilmighan tarixiy jaylar bar. Biz hazir qiziwatqan bu yerdin bir qanche balilarning söngelirini we qebre ichige qoyulghan buyumlarni taptuq...".

Kéyin sayahet yétekchimiz bizge biz turuwatqan yerdin qarabalasaghun sheher xarabisige 2-3 kilométirche kélidighanliqini eger xalighanlar piyade mangsimu bolidighanliqini éytqandin kéyin biz birqanche yashlar chebdes qedemlirimizni yorghilitip qarabalasaghun (ordu baliq) sheher xarabisi terepke yürüp kettuq.

Köz aldimizda az dégende yer yüzidin 10 nechche métir égizlikte choqchiyip turghan qarabalasaghun sheher qel'esining iznaliridin biri bolghan eyni waqitta eng az bolghanda 3-4 qewetlik qilip yasalghan butxana munarining bügünki künde peqet bir topluq égizlikke aylinip qalghan xarabisi yiraqtin qed kütürüp turatti. Biz xarabiliqqa yéqinlashqandin kéyin sheherning töt chasa shekilde yasalghan tamlirining izlirini (belkim impériye ordisi bolushi mumkin), shimal we

sherqi teripidiki uprap öz eslidin tamamen tonughusiz bolup ketken ordigha kirish éghizining qarawulluq munarlarini körduq.

Mongghuliyilik sayahet yétekchimizning chüshendürüshiche eyni waqittiki qarabalasaghun sheher xarabisi sünniy hemrah arqiliq tekshürölüp süretke élin'ghandin kéyin analiz qilinip, sheher omumiy kölimining 25 kwadrat kilométir kélidighanliqi mu'eyyenleshtürölgén.

“Paytext ordu baliq shehirining 25 kwadrat kilométir kélidighan sheher da'irisi ichige padishahliq saraylarni, ministirlikler binaliri, ibadetxanilar, baghchilar, qol-hunerwenchilik we soda rayonliri berpa qilin'ghan.”³⁰

Ordu baliq (qarabalasaghun) shehiri orxun deryasining gherbiy qirghiqidiki talalxain yayliqigha jaylashqan bolup, mongghuliyining arxangay ölkisige tewe bolghan bügünki qaraqurum shehirining gherbiy-shimaligha toghra kélidu.

Miladi 742-yilliri uyghur qebililirining serkerdisi qutluq bilge qaghan rehberlikide uyghur-qarluq qebililiri ittipaqini teshkil qilip kök türk impériyisige qarshi herbiy yürüsh qilidu we kök türk impériyisining qaghani özmish qaghanni esirge alghan basmil qebilisini meghlup qilip orxun deryasi boyida 744-yili uyghur impériyisini quridu. 747-yili uyghur impériyisining qaghani qutluq bilge qaghan wapat bolghandin kéyin uning eng kichik oghli moyunchér qaghan'gha “qaghan el etmish bilge” nami bérilip ata textige warisliq qilidu. uyghur impériyisi ordu baliq³¹ (orda sheher)³² ni dölet paytexti qilidu we moyunchér qaghan ordu baliliq shehirini qurup 7 yildin kéyin sélin'ga deryasi boyida baybaliq (bay sheher) ni qurudi. uyghur impériyisining eng güllen'gen waqitlirida zémینی 5 milyon 500 ming kwadrat kilométirdin ashqan bolup, sherqte ténich okyan qirghaqlirighiche, jenubta xitayning sériq deryalirighiche, shimalda bayqal kölining shimalidiki keng zéminlarchiche, gheripte bügünki ottura asiyanı öz ichige alghan aral déngizighiche bolghan zéminlarcha hökümranliq qilidu.

Eyni waqitta asiya da peqet tang sulalisi bilen uyghur impériyisidin ibaret ikki dölet mewjut bolup turghan küchlük bir impériyige aylinidu.³³ Tang sulalisi bilen bolghan siyasiy we soda alaqlirini kücheytip, herbiy jehettin yadrem bérıp öz tesir küchini körsitishke bashlaydu buning delili shuki miladi 755-yili tang sulalisining padishahi suzong xan'gha qarshi anlushan qozghilingi qozghilidu.

756-yili tang sulalisi uyghur impériyisidin bu qozghilangni basturushqa yadrem qilishni telep qilidu we xitay dölitining ichki siyasitige ariliship uyghur impériyisining tesir küchini kengeytishning pursiti dep bilgen uyghur impériyisi qaghani tang sulalisige herbiy yürüsh qilip anlushan qozghilangchilirini basturup béridu we jenub terepte xitay zéminini bésiwalghan tibetlernimu meghlup qilidu. Buning bedilige tang sulalisi uyghur impériyisige uzun yillar yipek we bashqa mallarni tartuq qilidu. Tang sulalisi padishahining melikisi ninguoni bayanchur qaghan'gha xotunluqqa hediye qilidu....759-yili bayanchur qaghan wapat bolghandin kéyin uning oghli tengri bögü textke warisliq qilidu.

Tengri bögü 762- yili xitay tang sulalising daizong we loyang qatarliq sheherlirige hujum qilip nurghun zéminlarni igileydu. 763-yili tang sulalisi bilen tinchliq kélshimi imzalaydu we buning bedilige tang sulalisi her yili uyghur impériyisige 20,000 türge yipek béji töleydu....

839-yilliridin bashlap uyghur impériyisi teweside tebi'iy apet we késel tarqilip nurghunlighan mal-chawilar ölüp kétidu we bu sewebtin acharchiliq yuzbéridu. 840-yiligha kelgende uyghur impériyisining ichide hakimiyet talishish körüshi keskinlishidu. Uyghur impériyisining ichidiki 9 ministirning biri ötküchi kurebir qebilisidin bolghan köl buqa dégen serkerde uyghur impériyisining orda ichidiki hoquq talishish kürishide qaghanliq hoquqni qolgha keltürüsh meqsitide yénsey boyidiki qirghizlardin 100 minggha yéqin atliq qoshunni bashlap kélip uyghur impériyisige tuyuqsiz hujum qilip, qarabalasaghun shehirini ot qoyup köydürüwétidu. Uyghur impériyisi shundin bashlap zawalliqqa yüzlinidu

Biz sheher xarabiliqlirini késip ötüp xarabiliqlar ichide eng égiz körün'gen butxana munarining üstige yamiship chiqtuq we pütün sheher xarabisining omumiy körünüşini éniq kördüq.

Bu deqiqilerde tuyuqsiz kök asmanni qara bulutlar qaplidi... telwe shamallar ghuyuldap kélip qarabalasaghun shehirining qan renglik topa-tashlirini shepqetsizlik bilen yüz-közlimizge tiqishqa bashlidi. Bilmiduq, bügün uyghurning 1300 yildin kéyin ata-bowiliri qaldurup ketken bu shereplik sheherge tunji qétim ayighi bassa ana tebi'et néme üçün yüz-közlimizge bunchiwala

topa-changlarni tiqidu? Biz bgnki knde shu qeder kechrgsiz gunahqa patqanlighimiz sewebtinmu ata-bowilirimizning rohliri bizni z tupraqliri bshida krshni xalimidimu? Ah nadametlik uyghur, arman'gha, ata-bowilarning qerzige qerz bolup mkcheygen bu ewlad?!

Tarixiy eslimiler we bgnki qismetlirimiz sewebidin kalamgha yamghur misali quyuluwatqan jawabsiz so'al-soraqlar nepisimni boghmaqta, yrikimni halsiratmaqta... qedemlirim astida dessilip turghan qan renglik tupraqning nimjan nale qiliwatqan nidaliri yrikimge oqya tighidek sanjilmaqta... bu belkim ejdadlar rohining mende-wijdanimda eks tiwatqan skttiki su'al-soraqliq deqiqliridur, belkim!

Biz bu separamiz dawamida bir mongghul ziyaliysi chinggizxanning nahayiti iqtidarliq rehber, siyasetchi, pelsepichi bir byk shexs ikenlikini teriplep ytqan mundaq bir szi tuyuqsiz simge klip qaldi: "Chinggizxan barliq mongghul qebililirini birleshtrsh herbiy yorushini bashlaydu, kchi yetken qebililerni kch bilen kchi yetmigen qebililerni qayil qilarliq szi bilen qayil qilip bash egdridu. U bir qtim chinggizxan'gha qarshi chiqqan ktichi mongghul qebilisining bashliqigha bir tal oqyani brip uni sundurushni soraydu. U bu bir tal oqyani hch bir kchimestinla sunduridu. Arqidinla chinggizxan uninggha bir top oqyani brip, ularnimu biraqla sundurushni soraydu emma u qebile bashliqi herqanche kchepmu bu oqyalarni sunduralmaydu... kyin chinggizxan qebililirige muraji'et qilip turup- 'biz ittapaqlashmay xuddi bir tal oqyadek yashisaq dshmen bizni

asanla yoq qilidu eger biz om bolup bir top oqyadek yashisaq dushmen bizni yoq qilalmaydu. Bizning kuchimiz omliktin kelidu' "

Biz kuchluk boranliq shamalargha qarshi omilep yurup degendek ming teste butxana munari ustige yamiship chiqtuq emma bir birlirimizge yeqin turmighanliqimiz uchun arliqimizdin shamallar otushup, bizni ikki yan'gha irghitishqa bashlidi hetta bir qanchimizni boranliq shamallar uchurtup ketishke tasla qaldi emma biz ularni oz sepimizge tartuq. Biz shu zaman bu ishtin sawaq elip hemmimiz derhal bir yerge merkez bolup toplanduq, bir-birlirimizning qollirini mehkem tutup turup awazimizni bolushighiche qoyuwetip kok asman'gha yaq qara bulut qaplighan, kok tengrining ghezipi tokulgen epti yaman asman ilahigha qarap bir nemilernidur dep towliduq... warqiriduq...otunduq... bu nidalirimizdin perwasiz shiddetlik chiqiwatqan boranliq shamal bizni uchurtup elip ketishke, qayaqlarghidur uchurup berip insan kozidin ghayib qiliwetishke, axirda jin-alwastilar alimmu burun igilep ozining makani qilghan bu seltenetlik uyghur imperiyisining paytexti qarabalasaghun shehirini menggu ozining changgilida tutup turushqa urnuwatqanliqini ashkarilap qoyuwatqandek weyaki biz bu qara niyetlik tebi'etning mudhishini bayqap qalghan cheghimizmu eytawur, xuddi axirqi minutlarda atidighan oqi tugep charsiz halda dushmen aldidiki istihkamgha bedinini tutup turup weten azadliqi uchun shehit bolushqa hazir bolghan qehrimanlardek qarabalasaghun sheher xarabiliqi ustidiki boran-chapqunluq shamalargha kokrikimizni kerip turup muraji'et qilduq "ey kok tengri, bugun uyghurgha ya olum ya korum... uyghurgha bir mertem neziringni sal, nusret ber! ey yette iqlimgha musapir bolghan wetensiz uyghurum, bugun sen nede??? Nede sen..... uyghurum!" boranliq shamallar yuz-kozlirimizge urghan topa-changlar sewebidinmu yaki yureklerimiz qattiq azablandimu yaki her ikkila sewebtinmu kozlirimizdin nadametlik issiq yashlar toxtimay tokulmekte... qarabalasaghun sheher xarabiliqidiki qan renglik tupraqqa qoshulup tizdin kozdin ghayib bolmaqta.....

Nawada manga bu xarabiliklerdin eyni dewrge a'it birer nerse uchrap qalsa, uni hayatimdiki eng qimmatlik tewerrukum we bayliqim supitide oyumde eynek sheshige elip saqlisam, künde ornumdin turup uninggha bir qarisam... degendek sherin xiyallarni konglumge pukup qarabalasaghun shehirining sheher bu xarabiliqliride kozlirimge kiriwatqan top-changlarni surtup u yer-bu yerlarni timtiqlashqa bashlidim. Hazirmu yer yuzidin 2-3 metir koturulup turghan we eyni zamandiki sheherning sepili ikenlikini eniq bilgili bolidighan topa donglerni kezdin. Bir chaghda qandaqtur bir qattiq nersining putumgha urulghanliqini tuydum de putum astidiki belkim qirliq tash bolsa kerek dep oylap erenlik bilen qaridim. U tash emes ikki tal tomurning parchiliri bolup chiqti. bu tomur parchiliri esli sun'ghan bir dash qazanning qirghaqliri bolup qelinliqi 1.20 santimetir, kengirligi 10 santimetir, xiyali aylanma sheklide ikenlikini perq etkili bolidu. Demek buningdin shuni muqerrerleshturush tes emeski eyni waqitta uyghurlarda tomur sana'itini oz ichige her xil ishlepchiqirish sana'etlirimu xeli mukemmel derijide rawajlan'ghan.

(Mana axir bir arzuyum bolsimu emelge ashti. Ejdadlirimdin héch bolmisimu manga qazanning bir puchuqi tegdi emma uni özüm izdep taptim. Bu uyghur impériyisi dewridin qalghan qazanning puchuqini mongghuliyidin tamozhnilar da yoshurup dégendek ötküzüp özüm bilen bille élip kettim, men hazir bu tömür puchuqini eynek shéshide tewerrüküm qatarida öyumde saqlawatimen. Mongghuliye sepiridin qaytip kelgendin kéyin qanche qétimlap qolumgha élip uninggha qarighinimni sanap bolalmaymen. -aptordin)

Tolimu epsus gerche 2004-yili mongghuliye hökümitining qaraballasaghun (ordu baliq) sheher xarabilirini öz ichige alghan orxun wadiliridiki türk medeniy yadikarliklarni qoghdash iltimasi birleshken döletler teshkilati pen medeniyet mehkimisi teripidin testiqlinip “xelq’araliq qoghdilidighan tarixiy medeniyet yadikarlikliri” tizimlikige resmiiy kirgüzülgen bolsimu bu heshemetlik dunyawii teshkilatning yaki mongghuliye hökümitining qaraballasaghun sheher xarabilirini qoghdash shepqiti téxi yitip kelmigen idi.

Qaraballasaghun sheher xarabilirini shu qeder buzghunchiliqqa uchurghanki xarabilirni késip otken chighir yollar yaki mongghul charwichilarning sheher xarabilirini ichide qoy-kala béqip qaldurghan weyranchiliri weyaki kelgüнди tewekkülchi ékispédiyechilerning asare-etiqler izdep qalaymiqan kolap qaldurghan azgallar qedemde dégendek uchrup turatti.

Hetta bu yerning nam nishanimu resmij shekilde birer yerge yézilmighan bolup, mongghuliye hökümiti sheher xarabiliqigha kiridighan bir yerge bu yerning "uyghur impériyisining paytexti qarabalasaghun sheher xarabisi" ikenlikini bildüridighan bir taxtay yasap békitishkimu qurbi yetmigen. Bügünki künde uyghurgha wetensizlik her-bir qedemlerde shundaq roshen bilinidiki hetta 1300 yillar ilgiri qurulghan dölitimiz paytextining jismanij ornini resmij bir sheklide atilishqa we qoghdilinishqa ige bolalmaptu.

Gerche biz uyghurlar bilen qérindash bolghan türkiye xelqining döleti türkiye jumhuriyiti qarabalasaghun sheher xarabilikidin 19 kilométir yiraqliqtiki költékin we bilge qaghan menggütashliri ornitilghan yerlerge bu tarixij izlarni qoghdash üçün milliyunlighan dollar xejlep mexsus "khöshöö tsaidam (xoshu saydam) türk medeniyet izliri muzéyi" qurup we bu yerge baridighan 45 kilométir tash yol yasap öz medeniyet izlirige sahib chiqiptiki bu shepsetler uyghur impériyisining paytexti qarabalasaghun'gha mensup bolmaptu. Biz aptobus bilen qaytish yolimizda yighin sepiride birge bolghan bir qanche uyghur péshqadem yazarlirimiz we ziyaliylirimiz bilen ordu baliliq (qarabalasaghun) sheher xarabiliklirini qandaq qoghdap qélisish toghrisida qizghin munaziriler qilishtuq we axirda töwendikidek birqanche nuqtida ortaq bir tonushqa kelduq:

1-Uyghur impériyisining paytexti qarabalasaghun (ordu baliliq) sheher xarabiliqliri birlashken döletler teshkilati pen medeniyet mehkimisi teripidin "xelq'araliq qoghdilidighan tarixij medeniyet yadikarlikliri" tizimlikige kirgüzülgenlikini üçün birinchidin mongghuliye hökümitining resmij shekilde qarabalasaghun sheher xarabilirini qoghdash mejburiyiti bar.

2-Qarabalasaghun sheher xarabiliqliri uyghurlarghila mensup bolmastin türk dunyasini öz ichige alghan pütün dunya medeniyiti we tarixigha tewe tarixij jay we bu nuqtidin sheher xarabiliqining qoghdilinishi toluq kapaletke ige qilinishi kérek.

3-Bolupmu gherb elliride pa'aliyet élip bériwatqan uyghur teshkilatirimiz bu mesilige jiddij qarap birlashken döletler teshkilati pen medeniyet mehkimisige we bashqa xelq'araliq medeniy asare-etiqlilerni qoghdash jem'iyetlirige iltimas qilish we mongghuliye hökümitining tedbir qollinishigha kowruk bolushi zörür.

4-Dunya miqyasida uyghur teshkilatliri bir arigha kélip özliri teshkil qilghan bir komité qurup chiqish we bu komité mexsus qarabalasaghun sheher xarabilirini qoghdashni öz ichige alghan barliq uyghur medeniy asare-etiqlilirini qoghdash xizmitige mes'ul bolush we tedbir körüsh.

5-Qarabalasaghun sheher xarabisini uyghurning ikkinchi mekkisige aylandurush teshwiqati élip bérish, uyghurlarni mongghuliyining orxun wadilirigha jümlidin qarabalasaghun sheher xarabilirini ziyaret qilishqa righbetlendürüsh we bu arqiliq uyghur yashliri arisida öz tariximizni bilish qizghinliq qozghash.

6-Qarabalasaghun (ordu baliq) sheher xarabiliqliri arqiliq pütün dunyadiki uyghurlargha öz kimlikimizni tonush we tariximizgha ige bolush terbiyisini qanat yaydurush we bu terbiyilerni bögün uyghurning menpe'iti üchün xizmet qildurush.

7-Uyghur wekilliri resmiiy shekilde mongghuliye hökümiti bilen qarabalasaghun (ordu baliq) sheher xarabilirini we mongghuliyidiki bashqa uyghurlargha munasiwetlik tarixiy jaylarni qoghdash toghrisida diplomatik qanallar échip qerellik söhbet ötküzüp turush.

8-Bu meqsetlerni emelge ashurush üchün uyghur jem'iyitidiki soda-sana'etchiler, iqtisadi barlarni öz ichige alghan halda her sahelerni teshkillep meblegh yighish we yighilghan mebleghlerni qarabalasaghun (ordu baliq) sheher xarabilirini öz ichige alghan mongghuliyidiki uyghurlargha munasiwetlik asare-etiqilerni, tarixiy jaylarni qoghdashqa serp qilish.

Yuquriqi yekünler bu qétim mongghuliyining orxun boylirida échilghan "3-nöwetlik oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" gha uyghur qelemkeshlirige wakaliten yighin'gha qatnashqan muhajirettki uyghur yazghuchi, ressam, tarixchi, sen'etkarlarning ortaq tonushi اساسida yekünlen'gen ammiwi küchke ige muraji'iti bolup, bu muraji'etning herqandaq bir uyghurni söygen, uyghurning ötmüşhini untumighan, ejdadliri bésip ötken ötmüşlerni kélecek ewladlarga bildürüşni arzu qilidighan, uyghurning tarixitiki döletchilik meydanida turup bögünki milliy menpe'et üchün xizmet qildurush istekliride boluwatqan barliq uyghur weten söyer we millet söyerlirining jiddiy oylinishigha we qollishigha érishidighanliqigha toluq ishenchidimiz.

"Ikki boz at" aramgahida qayta tüneshe

Bu qétimqi sepirimizning tunji we eng axirqi kündiki békiti- "ikki boz at" (hoypor zagal) aramgahigha bir qanche sa'et aptobusta seper qilghandin kéyin yitip kelduq. Bu bizning ete ulanbatorgha qaytish yolimizdiki mongghul yaylaqlirida tüneydighan eng axirqi bir kéchimiz idi.

Bögün kech sa'et 8 de biz yene her künlüki dawam qiliwatqan "3-qétimliq oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" yighinini échishni dawamlashturduq. Bögünki yighinda اساسliq töwendiki uch túrlük ishlarni muzakire qilish békitilgen:

1-Oral-altay qelemkeshliri birlikige eza barliq qelemkeshler merkezliri teripidin "oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" ning da'imiy hey'et ezalirini saylap chiqish.

2-"Oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" tarmiqida xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining 5 türlük xizmet komitétining biri bolghan til we terjime komitétini qurush we uning mes'ulini saylap chiqish.

3-"Oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" ning logo- resmий belgisini békitish

Uyghur qelemkeshler merkizining re'isi qeyser öz'hun ependining orunlashturushi boyiche omumiy yighin échilishtin burun yérim sa'et baldur yighin échilidighan kigiz öyge yandash jaylashqan bir kichikrek xanige yighilghan uyghur qelemkeshlirining barliq ezalirigha uyghur qelemkeshliri merkizining xizmetliri, qolgha keltürgen netijiler we mewjut boluwatqan mesililer toghrisida xizmet doklati béridi. Uyghur qelemkeshler merkizining bash meslihetchisi doktor dolqun qembiri ependi özining qimmatlik pikir we tekliplirini otturigha qoydi.

Kech sa'et 8:30 da bashlan'ghan oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi omumiy yighini nahayiti jushqun keypiyatlar ichide dawam qilip, axirda oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyigha eza 12 oral-altay tilliq qelemkeshler merkezliridin yighin'gha qatnashqan barliq qelemkeshler merkezlirining birdek qoshulushi bilen éstoniye, ottura asiya (qirghizistan), uyghur, türkiye, yaponiye, wén'griye qatarliq 6 qelemkeshler merkezliri oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyining da'imiy hey'et ezaliqigha saylandi we bu merkezler bu qétimqi yighindin qaytip öz döletlirige barghandin kiyin öz qelemkeshler merkezliride saylam élip bérip, birdin da'imiy hey'et ezasini saylap chiqip bu yil séntebirde sérbiyining paytexti bélgrad shehiride échilidighan xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining 77-nöwetlik qurultiyigha namzatlarning tizimlikni tapshurush qararlandi. Bügünki yighin 2 sa'etlerche dawam qilghandin kéyin yighin axirda esli bügünki yighinda hel qilishqa békitilgen qalghan ikki türlük ishni waqit munasiwiti bilen ete ulanbatorgha barghanda dawamliq yighin ishtirakchiliri bilen muzakirilishishke kélishilip yighinning ayaghlashqanliqi bildürüldi.

- **2011-yili 7-iyul:**

Ulanbator shehirige qaytip kélish

Mongghul yaylaqlirining sherqiy upuqidin yaylaqni söyüp kütürülgen quyash özning hararitini nahayiti éhtiyat bilen bu güzel zémin'gha chéchiwatqan salqin seher. Biz seherdila etigenlik nashtini tügetkendin kéyin bizni ikki nöwet razi qilghudek kütüwalghan "ikki boz at" aramgahidiki xizmetchilerge

minetdarlighimizni bildürüp ulanbator shehirige yürüp kettuq. aptobusta 6 sa'ettin artuq seper qilghanidi keyin chüshtin keyin yerlik waqit sa'et 2 lerde ulanbator shehirige yitip kelip, biz 2-iyul bir axsham tünigen yultuzluq méhmanxanigha qaytidin orunlashtuq.

Arimizda yighin'gha kelgenlarning ichide péshqedemlirimizmu xéli sanda bolup, bu bir hepte mongghul yaylaqlirida uda dawam qilghan seperler, yene kelip da'im özgirip turidighan nachar hawa rayi- pizhirghin issiqtin tartip boran chapqunluq yaki yamghurluq höl kéchilerde kigiz öylerde meshke kala tézikini qalap issinip tüneshler bolsun, weyaki tagh-édirlarni boylap tash dessep mangghan tewekkülchilik seperler bolsun, yashan'ghan chonglirimizni xélila charchitip qoyghan idi.

Hazirqi zamanning hemme éhtiyajliridin toluq chiqalaydighan we medeniyetning namayendisi bolghan yultuzluq méhmanxanida biz 2 sa'et aram alghandin keyin sayahet yétekchimizning orunlashturushi bilen ulanbator sheher merkizini ziyaret qilishqa hazirlanduq.

Qizil batur shehirige ziyaret

Bir qanche kün toxtimay yaghqan yamghurdin keyin parlap chiqqan otluq quyash ulanbator asminidimu özning iyul éyidiki pizhirghin aptaplrini sepmekte. Köp-kök sheher asminida bulutlar xuddi yer yüzidiki ademlerde gahi-gahida özlirining sayisini tashlap qoyupla qayaqlarhidur aldirashliq bilen yürmekte. Biz mongghul yaylaqliridin qaytip kelgechkimu bu sheher özning kichiklikige qarimay közlirimiz könüp ketken sheher medeniyitini ésimizge qaytidin salmaqta. biz seper harghinliqigha qarimay biz üçün bérilgen bugün chüshtin keyinki 2 sa'etlik ulanbator sheher merkizini ziyaret qilish porsitini gheniyet tuttuq.

Biz aptobusta olturup sheher merkizige yétip kelduq. Ulanbator anche chong sheher bolmisimu emma özining yaylaq medeniyitige xas bir merkizi sheherlik obrazini toluq namayan qilghan bolup, sheherdin anche yiraq körünmeydighan köp kök édirliq taghlar baghrida doppining chongluqida körünidighan aq chédir öyler közingizge xuddi taghlarning aq tajisidek jiwirlap körünmekte...

Mongghul sözining kélip chiqishini tarix we tilshunaslar yenila mongghul tilidin izdeydu. "mongghul" dégen atalghu esli mongghul tilidiki shamanlar qollinidighan "munkh-gal" (munxgal) dégen sözdin kelgen bolup "cheksiz ot-atesh" dégen menini bildüridu dep qaraydiken.³⁴ Mongghuliyining paytexti ulanbator shehri tuul derya wadisigha jaylashqan. Paytextining ismi taki 1924-yiligha qeder orgoo yaki khooday (qoray – adem yashaydighan qoru jay) dep atilip kelgen bolup 1921-yili mongghul inqilabini qozghap mongghuliyini xitay tewelikidin ayrip musteqil mongghuliyé xelq jumhuriyitini qurup chiqqan mongghul baturi damdin sükhabaatar³⁵ (süxa batur) ning namigha atap ulanbator dep özgertken.

Ulanbator (Улаанбаатар, ulaanbaatar, *Ulaanbaatar*, ᠤᠯᠠᠭᠠᠨᠪᠠᠭᠠᠲᠤ) sözi mongghul tilida “qizil batur” dégen menini bildüridighan bolup uyghur tilidiki “batur” sözi mongghul tilidimu eynen qollinildiken. Eger siz ulanbatorgha kirish yolingizda diqqet qilsingiz nechche kilométirlap yéngidin quruluwatqan chédir we xish-késeke öyler bilen tolghan tar kochilarni, tiz sürette kéngiyiwatqan sheher etrapı rayonlırını körisiz. Yéqinqi statistikida bildürülüşiche pütün mongghuliye dölitining nopusi 3 milyon’gha yéqin bolup bu nopusning 95% din artuqraqi ulanbator shehiride yashaydiken.

Bügünki dunyaning bir qutuplıshish shamili ulanbatornimu sirtta qaldurmighan bolup, heshemetlik binalarning anche yiraq bolmighan kölenggiside aq kigiz öyler ariliship ketken arqa kochılar weyaki sheherning awat kochilirida körkem wiwiskilarni ésip xéridar jelp qiliwatqan mchdonalds réstoranidin tartip yaponiyining wagamama tiz tamaqxanisighiche, ishqilip siz bu sheherde gherb we sherqning hemme medeniyet iznalirini közingizge sighduralaysiz emma bu “qizil batur” shehiride siz peqet körmigen mongghuliyegila xas sheher abidilirimu bar. Bu xaslıqning tüp misali sheher merkizidiki heshemetlik sükhabaatar meydanidur.

Sükhabaatar meydanı 1921- yilidiki mongghuliye musteqilliq inqilabining rehberi, mongghul yéqinqi zaman tarixidiki meshhur shexs sükhabaatarning nam sheripige yasalghan bolup, siz bu yerde pütün sheherdiki eng heshemetlik binanı körisiz. Sükhabaatar meydanıgha yasalghan uch qewetlik heshemetlik mongghul parlamént binasining otturisigha qaturulghan mongghul impériyisining impératori chinggizxanning we uning kéyinki izbasarlirining heykelliri sizge dunyani titretken mongghul istélasini eslitidu. Bu binaning qarshi teripide sün’iy tagh üstige ornitilghan mongghul qehrimanı sükhabaatarning at ustidiki heykili qed kötürüp turidu. Bu heykel sizge néme üçün mongghuliyining paytexti bolghan ulanbatorning sözining mongghul tilida “qizil batur” dep atlıshidiki sirlirini yéterlik chüshendürüp béridu.

“3-nöwetlik oral-altay qelemkeshliri birliki” ning yighini ulanbatorda netijilik ayaghlashti

Biz qizil batur sheher merkizini 2 sa’et etrapida ziyaret qilghandin kiyin yighinning yépilish murasimini ötküzüş üçün sheher merkizige yéqin bir jaydiki bayangol méhmanxanisigha yighilduq. yighin bayan’gol méhmanxanisining yighin zalida bashlandi.

Xelq'ara qelemkeshler merkizining re'isi qeyser öz'hun endi bögünki yighinning tertiplirini orunlashturghandin keyin tunji bolup sehnige tekliq qilin'ghan qazaqistandin kelgen uyghur tarixchisi qasim mesumi endi 20 minut uyghur tarixi toghrisida özining teyyarlighan maqalisini oqup ötti.

Arqidin yighin yene öz tertipi boyiche aldinqi kündiki yighinda waqit yétishmigenliki tüpeyli bögün'ge qaldurulghan "oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" tarmiqa til we terjime komitéti qurup chiqish, uning mes'ulini awaz béríp saylap chiqish muzakire qilindi. Eng axirida hemme qelemkeshler merkezlirining toluq qoshulup awaz bérishi bilen éstoniye qelemkeshler merkizining re'isi kätlin kaldmaa "oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" til we terjime komitéting mes'ulluqigha saylandi.

Ikkinchi mesile "oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" ning logo- resmiy belgisini békitish muzakirige qoyulghandin keyin "oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" ge eza qelemkeshler merkezliridiki barliq ezalarning bu yighin'gha qatnishish mumkinchiligi bolmaydighanliqini nezerde tutup, mezkur birlikning logo-belgisini layihilep chiqishni awwal pütün qelemkeshlerge xewerlendürüş we kop türlük layihilerni qobul qilip axirda da'imiy komité ezaliri teripidin oral-altay xelqlirige simwolluq belge bolalaydighan logo-belgisini tallap chiqish békitildi. Yighin axirida qeyser öz'hun uyghur qelemkeshler merkizige yéngidin qobul qilin'ghan ezalarga xelq'ara qelemkeshler merkizining ezaliq guwahnamisini teqdim qildi.

Alqishlar bilen qizghin keypiyatta dawamlisliwatqan yighinning eng axirqi yépilish sözini qilghan qeyser öz'hun endi "bu qétimqi yighin bizge nahayiti ehmiyetlik derslerni ögetti. biz bu yighin arqiliq qérindash mongghul xelqimizni jümlidin hemmimiz teng ige bolidighan, pexirlinidighan oral-altay xelqlirining tili, tarixi we medeniyet baghlinishirini ögenduq. ejdadlirimiz yashighan bu tarixiy tupraqlarda xuddi shular yashighandek yashiduq. Mongghuliye eng axiri özining démokratik, erkin dölitini qurup chiqti we bu pursettin mana biz bu yerde oral-

altay xelqliri yazghuchiliri, tarixchiliri we sen'etkarlirining tarixiy ehmiyetke ige bolghan yighinini ghelibilik achtuq. Men bu munasiwet bilen awwal xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining bash prinsipliri bolghan herqandaq bir insanning erkin yézish we neshr qildurush hoquqliri kapaletke ige boluwatqan démokratik mongghuliye dölitige, andin bizni qizghin kütüwalghan sahibxanimiz mongghuliye döletlik medeniyet akadémiyisi we uning mes'uli g mend-ooyo ependige, g mend-ooyo ependining yaremchisi munkhnaran xanimgha, én'giliz tili terjiman soyolbold ependige chongqur minnedarlighimni bildurmen. Shuni éytishim zörürki mongghuliyilik dostlarning yadimisiz bu nöwetlik yighinning muweppeqiyetlik ötküzülüshi mumkin emesti. elwette méning eng axirda éytidighan minnedarlighim bu yighin'gha yolni yiraq körmey kelgen barliq qelemkeshlerge mensup! ishinimenki bu yighinning rohi oral-altay qelemkeshliri arisida uzun yillarghiche dawam qilidu! axirda hemminglarning qaytish sepirining ongushluq bolushini tileymen!"

Yighinning yépilish murasimi üçhün sözge chiqqan xelq'ara qelemkeshler jem'iyitining bash katipi hori takeaki yighin ishtirakchilirigha söz qilip: "men bu seper jeryanida mongghul yaylaqlirining jenubidiki gobi chöllükliridin bir tal gül izdep tépishni könglümge putken bolsammu afriqidikige oxshash yenila özüm izdigen gülni tapalmidim emma u güldinmu artuq bir nerse taptim- u bolsimu oral altay birlikining chin dostluqi. Biz seper dawamida yamghurda bolsun yaki pizhirghin issiqta bolsun da'im dégendek kiyimlirimizni almashturup yürüp, issiq-soghuqqa chidap, yaylaqmu yaylaq, u taghdin bu taghqa, bu taghdin u taghqa toxtimay seper qilduq... biz seper dawamida özimizni qattiq chéniqturduq we bu seper arqiliq biz héqiqi oral-altay qelemkeshliri birlikining hulini salduq. Men bizning parlaq kélechikimizning barliqigha we qilmaqchi bolghan ishlimizning choqum netijilik bolidighanliqigha toluq ishenchidimen."

Eng axirda mongghuliye döletlik medeniyet akadémiyisining mes'uli sahipxan g mend-ooyo ependi yighin ehligé xoshlishish sözi qilghandin kéyin "3-nöwetlik oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi" ning yighini resmii ayaghlashqanliqi élan qilindi we yighin ehli bir- birliri bilen xoshliship, öz-ara yaxshi tileklirini bildürüshüp yighin zalidin ayrildi.

Mongghuliyidiki uyghurlar

Miladi 843-yili orda baliqni paytext qilghan uyghur impériyisi zawalliqqa yüzlen'gendin kéyin uyghurlar sherq, jenub we gherbiy jenub uch yölinishke bolunup köchüp, sherqiy yölinishi xitayning sériq deryasining junublirighiche, jenubiy yölinishi kengsu we köknur (hazirqi xitayning gensu qin'ghai ölkiliri)

giche, gherbiy yölinishi hun we türk impériyliri dewrliridin tartip tengri téghining jenub we shimallirida turpan, tarim wadilirini öz ichige alghan keng zéminlarda yashap kelgen yerlik toqquz oghuz (uyghur) qebililiri bilen birliship idiqut uyghur dölitini we qaraxaniylar döletlirini qurup uyghurning döletchilik tarixining yéngi shepilirini achidu....

Hazir bügünki mongghuliyide eng az bolghanda texminen 5 ming etrapida uyghurlar yashaydu. Ular asasiq mongghuliyining gherbiy qismidiki rusiye we xitay bilen 40 kilométir chégridash bolghan altay taghlirining sherqi bölgige jaylashqan bayan ölgey (ölgii) aymighi we xobda, zapxun qatarliq sheherlerni merkez qilip qazaqlar bilen ariliship olturaqlashqan, yene az bir qisim uyghurlar ulanbator shehiride yashaydighan bolup, uyghurlarning eng deslepki ewladliri 19-esirning axirlirida manju-xitay zulumdin qéchip, tirikchilik qilish yollirini izdep atush, qeshqer, xoten, aqsu qatarliq yurtlardin köchüp kelgen.

Uyghurlar eyni zamanda mongghuliyige uyghurning tamaqliri, yéza igilik we qurulush qatarliq her xil hünér-kesiplirini özliri bilen bille mongghuliyige élip kélip charwichi mongghul xelqi we hökümitining qizghin qarshi élishigha sazawer bolghanliqni mongghuliyide tughulup chong bolghan, 1957-yili mongghuliyidin weten'ge qaytqan abduraxman ebey endi özning we barliq mongghuliyide yashighan uyghur jama'itining hayat serguzeshtillirini öz béshidin ötkén kechürmishlirige birleshtürüp yazghan "mongghuliyidin wetinige qaytqan uyghurlar" namliq maqaliside sherhleydu.³⁶

Eng axirqi söz

Bu yighin ayaghashti. Bu yighin mongghul yaylaqlirida-uyghurning ata tupriqi orxun boylirida bir hepte dawam qilip, yighin'gha qatnashqan oral-altay qelemkeshlirining qelbige jümlidin uyghurning yürikige chongqur hayajanlarni, tolup tashqan arzu-armanlarni, untulghusiz eslimilerni qaldurup ayaghashti...

Bu yighin bizge bir qimmetlik dersxana, uyghurning kélechikige arzu-ümidlerni, qutulush yolimizda yéngi nishanlarni ata qilghan bir tarixiy ehmiyetke ige yighin boldi. Xuddi biz bu yil féwralda uyghur qelemkeshliri merkizining tarixitiki hun bowilirimizning hazirqi döliti wén'griyining paytexti budapéshtta ötküzgen yighinigha oxshash bizge bügünki künde uyghurning yalghuz emeslikini, tarixitiki küshende düshminimizge qarshi turalaydighan bir küchlük birliksepke ige tarixiy qan-qérindashlirimizning bu dunyada mewjutluqini, biz bilen her waqit bir septe turidighanliqini qaytidin esletkinige oxshash bu nöwetlik yighindimu eynen tekrarlandi...

Meyli biz qizil batur shehiridiki heshemetlik yultuzluq méhmanxanilarda bolayli yaki költékin, bilge qaghan menggütash abidilirini ziyaret qilayli yaki xaniweyranchiliqta öz mewjutluqini mükcheygen dönglükler arqiliqla bildürüp turidighan uyghur impériyisining paytexti ordu baliq (qarabalasaghun) sheher xarabilirini ziyaret qilayli yaki bolmisa güzel mongghul yaylaqlirining u yer-bu yerliride peyda bolup qalghan ézitqu chighir yollarni boylap xiyal deryasigha gherq bolup sükütte mangayli, her kallida her bir deqiqide birla so'al wijdanimizni tilghidi... u bolsimu "ey uyghur, séning kelgüsi teqdiri-qismiting qandaq bolar? Yaki miladi 843- yilidikidek uyghur serkerdisi köl buqning wetinige asiqliq qilip qirghizlarni bashlap kélip öz wetinini gumran qilghinidek yaki 1678- yili islam tonini kiygen ishan ap'aq ghoja junggharlarni (oriyat mongghulliri) bashlap kélip se'idiye uyghur xanliqini munqerz qilghinidek weyaki 1877- yili 5- ayning 30- küni eng axirqi bir nöwet manju-xitay ishghaliyetchi küchlrini sherqiy türkistan tupriqidin qoghlap chiqarghan we 10 yil musteqil dölet sorighan qeshqeriyining emir bedölet yaqub begni korlida xotenlik niyaz begning zeher bérip öltürginidek we bu sewebtin uyghur wetinining tunji nöwet üzül-késil mustemlikige chüshühige élip barghan tiragédiyilerdek- uyghurning pushtidin törelgen mel'unlar séni yene qaysi otlargha tashlap köydürer?!

Sen bgnki halitingde qanche uzaq zulumgha mehkum bolup yasharsen? shu qutluq knni- z dlitingni eslige keltrp dunyada bir millet we dlet spitide bgn zng yashawatqan ana wetiningde z zmininggha, tilinggha, bashliqliringgha zng xojayin bolup yashaydighan uyghurning musteqil dletke rishidighan knliri qachan kler?! yene.....yene...” tebi’iyki bu jawabsiz qalghan soraqlargha jawab tpish armanliri bilen yqinqi yz yildin buyan uyghur wetining azadliqi chn hayatlirini teqdim qilish bedilige kresh qilghan kreshchan ejdadlar rohining bgn biz tawap qiliwatqan uyghur impriyasining paytexti ordu baliq xarabiliqliride, her bir uyghurning qelbliride wijdan soraqliri bolup qaytidin namayan bolmaqta

“Bu dunyada lmeydighan ulugh hkmdarlar yoq, eng kchlik impriyilermu hamam gumran bolup kyinki ewladlarning xatirisidin ghayib bolidu emma insaniyetning tarixi insanlarga tewe bolup hayatliq dawamlishidiken, insan ejdadlirining tarix musapiside yaratqan eqil-paraset jewherliri, medeniyet ang qurulmiliri, medeniy we tarixiy mirasliri bgnki insanlarning hayatida z rolini dawamliq eks ettrp turidu.”³⁷

Bir milletning tarixi u z tmshining eynikidir. U eynekke qarap z tarixini yaxshi genmigen, tarixida z beshidin tkzgen sawaqliridin ibret almighan millet kelgsi chn z tarixini yaritalmaydu!

Bu yazmamning eng axirqi szi spitide bu nwetlik uyghur qelemkeshliri merkizining sahipxanligi bilen tkzlgen “3-nwetlik oral-altay qelemkeshliri birliki qurultiyi” ning ghelibilik ayaghlashqanliqini chin yrikimdin qutluqlaymen! uyghur qelemkeshler merkizide xalis pidakarliq qiliwatqan qeyser z’hun ependi qatarliq dostlarga, sepdashlirimgha minnedarlighimni bildrimen we bu munasiwet bilen tximu kop uyghur yazarlirining bu sepimizge qoshulushini, millet biz bu bir ewladqa ykligen wijdaniy buruchlarni birlikte ada qilish yolida qolni-qolgha tutushup uyghurning parlaq etisi chn yngi seperge atlinishini semimiyetlik muraji’et qilimen.

Oqurmenlerge rehmet!

2011- yili, awghust

Ulanbator, Almuta, London

Neshir hoquqi qoghdilidu. Aptorning emgikige hörmət qiling!

Mezkur maqalining tordiki muqim adrési:

http://www.uyghurpen.org/Orxun_Boylirigha_Seper.html

<http://www.uyghurpen.org>

Paydilan'ghan menbeler:

¹ Birlashken döletler teshkilati pen medeniyet mehkimi torbékiti: "orxun wadisi medeniy yadikarliklar rayoni [UNESCO World Heritage List Orkhon Valley Cultural Landscape]
<http://whc.unesco.org/en/list/1081>

² Üzülmes tarixiy rishte: uyghur – hun qelemkeshlirining donay deryasi boyida yangratqan dostluq sadasi (wén'griyining paytexti budapéshtta ötküzülgen 2-nöwetlik xelq'ara qelemkeshler uyghur merkizining yighini toghrisida edebiy xatiriler) http://www.uyghurpen.org/uzulmes_tarixiy_rishte.html

³ Mongghul sha'ir Mend-Ooyo ependining torbékiti: http://www.mend-ooyo.com/default.aspx?p_id=1

⁴ Uyghur medeniyitining mongghul medeniyitige körsetken tarixy tesiri toghrisida deslepki izdinish: http://www.uyghurpen.org/Uyghur_medeniyitining_mungghul-medeniyitige-korsetken_tesiri.pdf

⁵ Uyghur–mongghul yéziqi kéyinki aydin bashlap resmий yéziq süpitide qollinilidu [Uighurjin mongol script will go for official use from next month]: <http://www.infomongolia.com/ct/ci/954/>

⁶ Naymanlar yaki "nayman" sözi chinggizxan dewrliride altay taghlirining gherbide yashaydighan "sekkiz oghuz" qatarliq türk qebililirining mongghul tilida atilishidur. <http://en.wikipedia.org/wiki/Naimans>

⁷ Chingizxan (Temüjin – Chin Tomur batur) ning qisqiche terjimhali:
http://en.wikipedia.org/wiki/Genghis_Khan

⁸ Shaman dini toghrisida [About Shamanizim]
http://www.mongolianshaman.com/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid=54

⁹ Shaman dinining tarixi [History of Shamanizim]
<http://www.shamanicjourney.com/article/5947/history-of-shamanism>

¹⁰ Mongghuliyidiki bir shaman dini murasimliridin körünüşler - kök tengrige ibadet qilish (youtube sin filimi) [Mongolia Shaman ritual practices -pray for the Kok Tengri]
<http://www.youtube.com/watch?v=9gboEzqc960&>

¹¹ Mongghuliyidiki shaman diniy étiqadi [Shamanizim in Mongolia]
http://www.altaimongoliatravel.com/index.php?module=menu&cmd=content&menu_id=525

¹² Xarezim shahliqi: http://en.wikipedia.org/wiki/Khwarezm_Empire

¹³ Gérmaniyide tughulghan rusiyilik türkolog alim Vasily Vasilievich Radlovmu testiqlaydu:
http://en.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Radloff

¹⁴ Birlashken döletler teshkilati pen medeniyet mehkimisi teripidin "orxun wadisi medeniy yadikarliklar rayoni" dégen nam bilen 2004- yili qoghdilidighan dunya medeniyet yadikarlikliri tizimlikige kirgüzülgen. [UNESCO Culture World Heritage List Orkhon Valley Cultural Landscape]
<http://whc.unesco.org/en/list/1081>

¹⁵ Sükhabaatar meydanı:
http://www.mongolianart.de/01_mongolian_art/president_of_mongolia_tsakhiagiin_elbegdorj.htm

¹⁶ Erdene Zuu "yüz bayliq" dégen menini bildüridu.

¹⁷ Qaraqurum Erdene Zuu butxanisi [The Erdene Zuu Monastery]
http://en.wikipedia.org/wiki/Erdene_Zuu_monastery

¹⁸ Qaraqurum <http://www.bluemongolia.com/kharakhorum.html>

¹⁹ "Uyghur qedimiy yazma yadikarlikliridin tallanma" dégen kitabning 24, 25, 26- betlirige qaralsun. kitabni tüzgüchiler abduqéyum ghoja, tursun ayup, israpil yüsüp. 1983- yil shıngjang xelq neshriyati, ürümchi. Kitab nomuri: M7098.55

²⁰ Sherqiy türk xaqanliqi: <http://www.heavengames.com/cgi-bin/forums/display.cgi?action=ct&f=10,5596,1590,all>

²¹ Qedimki türk yéziqi 38 din 40giche herip-belgilerdin terkiib tapqan bolup atilishi herxil. Bu yéziqta oyulghan menggütashlar mongghuliyidiki orxun-yénsey derya wadisidin tépilghanliqi üçün "orxun-yénsey yéziqi" dep atalghan bolsa bu yéziqning shekli shımalıy yawropada qollinilidighan rünik yéziqighimu oxshaydighanliqigha qarap uni "rünik yéziqi" yaki "türk-rünik yéziqi" depmu ataydu.

²² Bu heqte "kona tangname" 194- jildida töwendikiche xatiriler pütülgen: "költékin wapat bolghandin kéyin shuenzong xan jin wuzhangjun unwani bilen zhang quyu we duguan langzhung unwanliq luysianglarni xanning möhri bésilghan teziyename bilen (türk xanliqigha) ewetti we menggütash tiklidi. Xanning oz qoli bilen yézip bergen teziyename oyduruldi". Yene bu heqte "yéngi tangname2 ning 215- jildida mundaq xatiriler bar "shuenzong xan mahir neqqashtin 6 kishini türk xanliqigha ewetti. Ular türk xanliqida ezeldin körülüp baqmighan heyran qalarliq suret-neqishlerni oydi. Bilge xaqan buni körüp

tesirlen'genlikidin téximu qayghu urdi". "uyghur qedimiy yazma yadikarliqliridin tallanma" dégen kitabning 62-63 betler.

²³ "Uyghur qedimiy yazma yadikarliqliridin tallanma" dégen kitabning 77, 78, 79- betliridin élini.

²⁴ "Uyghur qedimiy yazma yadikarliqliridin tallanma" dégen kitabning 100,, 101, 102, 103- betlerge qaralsun.

²⁵ Bayanchur khan (Moyunchér) http://en.wikipedia.org/wiki/Bayanchur_Khan

²⁶ Bayanchur Khan (Moyunchér) http://en.wikipedia.org/wiki/Bayanchur_Khan; Qutluq Bilge Qaghan (Guli Peilo) http://en.wikipedia.org/wiki/Kutlug_I_Bilge_Kagan

²⁷ "Uyghur qedimiy yazma yadikarliqliridin tallanma" dégen kitabning 114, 115, 116-betlerge qaralsun.

²⁸ Orxun deryasi: http://en.wikipedia.org/wiki/Orkhon_River

²⁹ Türkiye trt haber agéntliqi xewiri - mongghuliyide uyghurlarğa a'it mazar (Moğolistan'da Uygurlara Ait Mezar): <http://www.trt.net.tr/Haber/HaberDetay.aspx?HaberKodu=32574266-a5f6-45ae-a165-906ab76e2a83>

³⁰ "Uyghurlar kim we qelemkeshler jem'iyiti nimini bildüridu?" [Who are the UYGHURS and what is the PEN?] By G Mend-Ooyo Mongolian poet and writer: <http://www.uyghurpen.org/uyghurs-and-pen.html>

³¹ Uyghur impériyisining paytexti ordu baliliq (sheher baliliq) shehri toghrisida: <http://en.wikipedia.org/wiki/Ordu-Baliq>

³² 10- esirde yashighan uyghur alimi mehmud qeshqiri özining "türkiy tillar diwani" kitabida "baliliq" sözining "sheher" dégen menisini bildurdighanlighini bayan qilghan –aptordin.

³³ "Orxun Uyghur xanliqining qisqiche tarixi": <http://www.uyghurpen.org/Orkhun-Uyghur-Khanliqining-qisqiche-tarixi.pdf>

³⁴ Mongghul ismining kélip chiqishi: <http://www.mongolianviews.com/2009/07/meaning-of-name-mongolia.html>

³⁵ Damdin Sükhbaatar ning terjimihali (Дамдин Сүхбаатар): http://en.wikipedia.org/wiki/Damdin_Sükhbaatar

³⁶ Mongghuliyidin wetinige qaytqan uyghurlar; Aptori abduraxman ebey. Baghdash tor békitining munber shepisi élan qilin'ghan. Bu maqale esli "shinjang" medeniyiti zhurnilining 2010- yili 4- sanida élan qilin'ghan. Mezkur maqalining baghdash torbékitidiki tor adrési: http://www.uyghuresemble.co.uk/en-html/Mungghuliyedin_wetinige_qaytqan_uyghurlar.pdf

³⁷ "Uyghurlar we uyghurlarning kimliki toghursida" [Uyghurs and Uyghur Identity by Dolkun Kamberi]; Sino-Platonic Papers, 150 (May, 2005): http://www.sino-platonic.org/complete/spp150_uyghurs.pdf